

NOTITIA **HUNGARIAE** NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA

ELABORAVIT
MATTHIAS BEL.

COMITATUM INEDITORUM
TOMUS SECUNDUS
IN QUO CONTINENTUR
**COMITATUS SOPRONIENSIS, CASTRIFERREI,
SZALADIENSIS ET VESPRIMIENSIS**

NOTITIA
HUNGARIAE
NOVAE
HISTORICO GEOGRAPHICA,
DIVISA IN PARTES QUATUOR,

QUARUM
PRIMA, HUNGARIAM CIS-DANUBIANAM; ALTERA, TRANS-DANUBIANAM, TERTIA,
CIS-TIBISCANAM, QUARTA, TRANS-TIBISCANAM:

Universim XLVIII. Comitatus designatam,
EX PROMIT.

*Regionis Situs, Terminos, Montes, Campos, Fluvios, Lacus, Thermas, Caeli, Solique ingenium, Naturae munera & prodigia;
Incolas variarum Gentium, atque harum mores; Provinciarum Magistratus; Illustres Familias; Urbes, Arces, Oppida, & Vicos
propemodum omnes; Singulorum praeterea, Ortus & Incrementa, Belli Pacisque Conversiones, & Praesentem Habitum;*

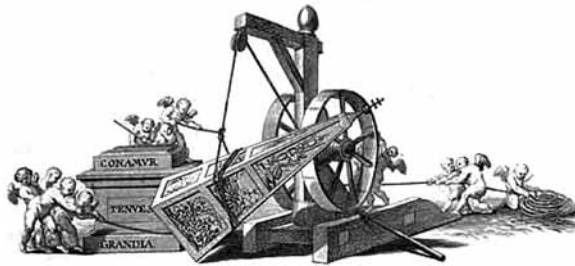
Fide optima, Adcuratione summa,
EXPLICAT.

OPUS, HUCUSQUE DESIDERATUM, & IN COMMUNE UTILE.
ELABORAVIT

MATTHIAS BEL.

COMITATUUM INEDITORUM
TOMUS SECUNDUS
IN QUO CONTINENTUR COMITATUS ADHUC IN MSS. HAERENTES
PARTIS SECUNDAE
TRANS-DANUBIANAE,
HOC EST,

**COMITATUS SOPRONIENSIS, CASTRIFERREI, SZALADIENSIS
ET VESPRIMIENSIS.**

BUDAPESTINI

SUMPTIBUS INSTITUTI HISTORICI SEDIS CENTRALIS STUDIORUM
PHILOSOPHORUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
AC ARCHIVI HUNGARIAE REGNICOLARIS

ANNO MMXII.

OPERI EDENDO PRAEFUIT ET PRAEFATUS EST

GREGORIUS TÓTH

TEXTUM RECENSUERUNT NOTISQUE INSTRUXERUNT

**BERNADETT BENEI, BLASIUS DÉRI
NICOLAUS STEPHANUS FÖLDVÁRY, LADISLAUS GLÜCK
ZOLTANUS GŐZSY, RUDOLPHUS JARMALOV
GREGORIUS TÓTH**

INDICES CONCINNAVERUNT

**RUDOLPHUS JARMALOV
GREGORIUS TÓTH**

PRAEFATIONES IN LINGUAM ANGLICAM CONVERTIT

URSULA VARGA

NOTAS EXPLICATORIAS IN LINGUAM LATINAM CONVERTIT

GREGORIUS TÓTH

TEXTUM SECUNDIS CURIS RECENSUIT

BLASIUS DÉRI

LIBRUM IN HANC FORMAM REDEGIT

GEORGIUS DOMOKOS

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISBN 978-963-631-217-6

© Magyar Országos Levéltár, Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet,
Benei Bernadett, Déri Balázs, Földváry Miklós István, Glück László, Gőzsy Zoltán, Jarmalov Rezső, Tóth Gergely,
Varga Orsolya, 2012

TARTALOMJEGYZÉK CONTENTS

ELŐSZÓ	9
PREFACE	13
RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS	17
COMITATUS SOPRONIENSIS	19
Sopron vármegye – Bevezetés	21
Sopron county – Introduction	31
COMITATUS SOPRONIENSIS	43
PARS GENERALIS	43
Membrum I. Physicum	43
Membrum II. Politicum	57
PARS SPECIALIS	76
Membrum I. De liberis regiisque urbibus Comitatus Semproniensis	76
Sectio I. De Sempronio	76
Sectio II. De Kismartonio	161
Sectio III. De libera regiaque civitate Rustino.....	166
Membrum II. De arcibus et castellis Comitatus Semproniensis	175
I. Arx Kismárton.....	176
II. Arx Szarvkő, seu Hornstein.....	179
III. Arx Frakno, sive Forchtenstein	180
IV. Arx Landsee, seu Lánsér	203
V. Arx Lakenbach	204
VI. Arx Kobelsdorff, seu Kábold	205
VII. Arx Keresztúr, seu Kreutz	206
VIII. Arx Kapuvár	207
IX. Leuka	207
I. Castellum Rákos.....	208
II. Castellum Csorna.....	208
III. Castellum Széplak	208
IV. Nikics.....	208
V. Felső-Bük	209
VI. Dörffel.....	209
VII. Castella reliqua.....	209
Membrum III. De oppidis Comitatus Semproniensis	210
Széleskút, seu Breitenbrunn.....	211
Fekete-Város, seu Purbach.....	211
Rákos, seu Kroisbach	212
Keresztúr, sive Creütz	213
Nyék, seu Nekenmark	213
Csepregh.....	213
Szent Miklós.....	218
Oppida reliqua	218

Membrum IV. De ditionibus, seu dominiis, quae sunt in Comitatu Semproniensi	218
Sectio I. Ditiones Principis Eszterházi	219
Ditio Kis-Mártonensis	219
Ditio arcis Szarvkő	220
Ditio arcis Frakno	221
Ditio Lánsériensis	224
Ditio arcis Kabold	225
Ditio arcis Leuka	226
Ditio Kapuváriensis	226
Sectio II. Ditiones variorum	227
Ditio Episcopatus Iauriensis	227
Ditio Praepositi Csornensis	228
Ditio arcis Keresztúr	228
Ditio Kőszögiensis	228
Ditio, cui Saár-Vári-Felső-Vidék, nomen	229
Bona comitum et nobilium	229
Bona liberae regiaeque urbis Semproniensis	230
Tabula itineraria Comitatus Semproniensis	234
Appendix: Variantes lectiones additionesque quae in ms. M occurrunt	236
COMITATUS CASTRIFERREI	243
Vas vármegye – Bevezetés	245
Vas county – Introduction	253
COMITATUS CASTRIFERREI	261
PARS I. GENERALIS	261
Membrum I. Physicum	261
Membrum II. Politicum	270
PARS II. SPECIALIS	364
Membrum I. De Processu Kőszöghiensi	364
Sectio I. De unica libera regiaeque urbe Kőszögh	365
Membrum II. De arcibus, munimentis, castellis, et claustris Comitatus Castri-ferrei	387
I. Arx Németh-Ujvár	388
II. Castrum Ferreum	389
III. Kőrmöndum	390
IV. Arx Rubra	391
V. Monyorokerék	391
VI. Salonocia	391
VII. Dobra	392
VIII. Rakicsan, Rohoncinum, Vépium, et Ság	392
Castella Comitatus	392
Coenobia	393
Membrum III. De oppidis et vicis potioribus	395
I. De Sabaria	395
II. Sárvarum	408

III. Rohoncium	408
IV. Salonocia	408
V. Güssinga	409
Observationes comitatensium	409
COMITATUS SZALADIENSIS.....	431
Zala vármegye – Bevezetés	433
Zala county – Introduction	440
COMITATUS SZALADIENSIS.....	447
PARS I. GENERALIS	447
Membrum I. Physicum	447
Membrum II. Politicum	453
PARS II. SPECIALIS	458
Membrum I. De munimentis, et arcibus Comitatus Szaladiensis	458
I. De Szala-vár	458
II. Oppidum Kanisa	459
III. Arx Tihony.....	472
IV. Arx Csobántz	473
V. Arx Szegliget.....	474
VI. Arx Alsó-Lendva	474
VII. Arx Nemphti alias Lenthi	475
VIII. Arx Fenék-vár.....	475
IX. Arx Egerszeg	475
X. Arx Sümegh	476
XI. Oppidum Lövő	476
XII. Oppidum Keszthely.....	477
XIII. Oppidum Tapolcza.....	477
XIV. Oppidum Szent-Gróth.....	478
XV. Arx Kemend	478
XVI. Oppidum Légradum.....	478
XVII. Oppidum Stridonia.....	478
Membrum II. De processu peninsulae Muraköz.....	479
Sectio I. De oppidis peninsulae Muraköz.....	480
I. Oppidum Csáktornya.....	480
II. Arx Neo Zrinium.....	493
Sectio II. Vici Processus Insulae Muraköz	498
Membrum III. De Processu Sedis Maioris Kapornak	499
Membrum IV. De Processu minoris Sedis Kapornak.....	499
Membrum V. De Processu Sedis Szántó.....	499
Membrum VI. De Processu Sedis Tapolcza.....	499
Tabula itineraria Comitatus Szaladiensis	499

COMITATUS VESPRIMIENSIS	501
Veszprém vármegye – Bevezetés	503
Veszprém county – Introduction	510
COMITATUS VESPRIMIENSIS	517
PARS GENERALIS	517
Membrum I. Physicum	517
Membrum II. Politicum	533
PARS SPECIALIS	538
Membrum I. De Processu Superiori	538
Sectio I. De arcibus et castris Processus Superioris.....	539
I. Arx Pápensis.....	539
II. Arx Csesznek.....	539
III. Arces Ugod, Koromla et castrum Marczaltő	541
Sectio II. De oppidis huius processus.....	541
I. Oppidum Pápa.....	542
II. Oppidum Csesznek	547
III. Szircz	547
IV. Szombathely.....	549
V. Tüskevár	550
Sectio III. De vicis et pagis Processus Superioris	551
Membrum II. Processus Mediocris.....	564
Sectio I. De arcibus et castellis	565
Sectio II. De pagis huius processus	565
Membrum III. De Processu Inferiori	580
Sectio I. De arcibus Processus Inferioris	581
I. Arx Vesprémiensis	581
II. Arx Palotae Vetus.....	585
III. Arx Palotae Nova.....	586
IV. Arx Vásonykő.....	587
V. Arx Esek-vár.....	588
Sectio II. De oppidis Processus Inferioris.....	588
I. Vesprémium.....	588
II. Oppidum Palota	591
III. Nagy Vásonkő.....	592
Sectio III. De vicis huius processus.....	593
Sedes Vecse	607
 BIBLIOGRÁFIA – BIBLIOGRAPHY	 609
A Bél által (is) idézett művek – Works cited (also) by Bél.....	609
Források és szakirodalom – Sources and litterature	615
 MUTATÓK – INDEXES	 621
Helynévmutató – Index of Places.....	621
Személynévmutató – Index of Names	668

ELŐSZÓ

A szövegkiadásunk második kötete négy dunántúli vármegyét – Sopron, Vas, Zala, Veszprém – foglal magába, vagyis Bél terveinek megfelelően a „dunántúli résszel” (*Pars Transdanubiana*) folytatjuk a vármegyeleírások kiadását.¹ A most megjelenő négy leírás kapcsán azonban felmerülhet a kérdés az olvasóban – legalábbis a magyar olvasóban –, hogy egyáltalán szükség van-e ezek megjelentetésére, vagy hozhat-e valami újat a kiadásuk, amikor már mindegyiknek van magyar fordítása?² A kérdésre sokszorosán igennel felelhetünk. Egyrészt a sorozatunk célja az, hogy *eredeti* szöveggel és *azonos elvek* szerint megjelentessük az *összes* olyan vármegyeleírást, amelyet Bél annak idején nem tudott kiadni, s ezáltal a *Notitia* hatalmas vállalkozását – ha az első, 1718-as tervezetét tekintjük, közel 300 év után – végre befejezhessük. Nyilvánvaló, hogy célkitűzésünk nem engedi meg, hogy a magyar ajkú közönség igényeinek megfelelően „válogassunk” a leírások között. Már csak azért sem, mert Sopron vármegye leírása kivételével a fordítások kiadói nem közölték az eredeti latin szöveget, holott egy olyan jelentős műnél, mint amilyen Bél *Notitiája*, fontos, hogy az eredeti szöveg is hozzáférhető, s ezáltal a fordítás ellenőrizhető legyen, nem beszélve arról, hogy csak így válik érthetővé és használhatóvá a mű a hajdani Hungaria *más nemzetei* számára is. A *Notitia* ugyanis nem csak a magyarságé.

A kritikai kiadás szükségességére, illetve *várható hasznára* vonatkozó érveinket még hosszan lehet sorolni. Vas vármegye leírásának fordítása csak kivonatosan jelent meg; Vas és Zala leírásának fordításához nem készült mutató. Ezenkívül a kiadások készítői – Sopron vármegye leírásának kétnyelvű kiadását kivéve – még a legalapvetőbb forráskritikai, könyvészeti, szerzőségi kérdéseket sem tisztázták a leírásokkal kapcsolatban, vagy legalábbis ilyen megjegyzések csak nyomokban fedezhetők fel a gyér jegyzetekben, előszókbán. Pedig nagy szükség lett volna a kritikai éberségre, mivel Vas, Zala és Veszprém vármegye leírása nem „szerzői” (azaz Bél által készített, vagy általa ellenőrzött, javított) kéziratokban, hanem általam „érseki” másolatnak nevezett kései kópiákban maradt fenn, vagyis a kéziratokat megvásárló Batthyány József kalocsai érsek készítette őket, miután az eredeti, Bél özvegyétől megvásárolt kéziratok jelentős része a Dunán való szállításkor elázott és tönkrement.³ A három említett vármegyeleírás eredeti példányai biztosan a sérült kéziratok között voltak, mivel csak érseki másolatban maradtak fenn (csupán Veszprémnek maradt fent még egy másik, korai piszkozata egy másik gyűjteményben, amelyről még lesz szó). Az „érseki” másolatokra jellemző azonban, hogy igen sok hiba, elírás van bennük – részben bizonyára a másolt eredetiknek az elázás miatti rossz minősége, részben a másolók (legtöbbször lukafalvi Szarka Ferenc) hozzá nem értése folytán. Sajnos e hibákat legtöbbször a fordítások is „megörökölték”, mivel a fordítók láthatóan meg sem próbálták a sokszor egészen szembeszökő szövegromlásokat javítani, helyette a hibás változatot próbálták lefordítani, gyakran hajmeresztő eredménnyel. A hibák arra is intő példaként szolgálnak, hogy nem lehet a *Notitia* egy-egy részét fordítani úgy, hogy a magyarító nem mélyed el Bél szövevényes és igen sok egyedi vonást tükröző stílusában, akár úgy, hogy Bél több művét is átolvassa.⁴

1 A kötetbeosztást l. BÉL 2011. 14–15.

2 L. BÉL 2001–2006. (Sopron), BÉL 1976–1977. (Vas), BÉL 1999. (Zala), BÉL 1989. (Veszprém), illetve részletek Zala és Veszprém leírásából: BÉL 1943.

3 Erre lásd SZELESTEI 1984. 11–12., TÓTH 2007a I. 153.

4 A fordítási hibákra jó példaként hozható fel Vas vármegye leírása, amelynek egyetlen kéziratában igen sok szövegromlás, elírás van, s ezzel láthatóan a fordító sem tudott megbirkózni. Az egyik mondat, amelyben két hiba is van, így szól: „Pronum ergo fuerit opinari, usisse [!] eos, quod cum tota hac ora, late iam minarentur [!], montem *Güssen* validissimo arcis opportunum futurum, a monachis, ultra modum coenobii praemunitum teneri.” Az *usisse* egyértelműen *ussisse*-re javítandó: Bél gyakran használja az *uro* (3 *ussi ussum*) igét ebben az értelemben, így pl. Győr vármegye leírásában, ráadásul igen hasonló situációban, ahol ugyancsak Németújvárról esik szó („urebat haec arcis possessio Demetrium quendam huius orae comitem...” l. EFK Hist. I. aa. p. 448.). A *minarentur* is egyértelműen hibás, hiszen a fenyegetésnek nincs „tárgya” (dativus) a mondatban. Helyette bizonyosan a *dominarentur* állhatott a szövegben, mivel később Bél ugyanilyen összefüggésben

Az „érseki” másolatok gondozásakor és kiadásakor nekünk is új kihívásokkal kellett szembenéznünk. Érdemes e kéziratok minőségét a még Bél életében, illetve Bél felügyelete mellett készített másolatokkal egybevetni. A Bél írnokai által készített példányoknál (ilyen az első kötetben Árva és Trencsén, valamint az e kötetben kiadott Sopron leírása) elírás alig van, mivel jól olvasható eredetiből dolgoztak, s a „mester” is ellenőrizte a kéziratot; a szöveg „formázása” pontosan fel van tüntetve bennük (aláhúzásokkal jelölték, mit akarnak kurzívval, illetve kiskapitálissal); a margószövegek készen vannak, s a nagyobb egységek elején lévő *synopsis*ok, tartalomjegyzékek is össze vannak állítva; ugyanígy többnyire a fejlécek is ott vannak már a lapok tetején – azaz a kéziratok szinte már a nyomtatásban megjelent vármegyeleírások képét viselik magukon.

Ezzel szemben az érseki másolatokban, mint már említettük, rengeteg a hiba, a formázást pedig csak alkalmasszerűen vették át, hasonlóan a margószövegekhez, vagy a fejlécekhez (igaz, olykor elképzelhető, hogy az eredeti kézirat is kezdetleges állapotban volt). Emellett a másolóra, Szarka Ferencre jellemző volt az is, hogy néhol interpolálta a szöveget, vagyis „frissítette” a benne levő információkat (tisztviselők, birtokosok nevét cserélte le az ő korában érvényes személyekre, de olykor hosszabb szövegeket is beszúrt, míg más, „elavult” részeket elhagyott). Úgy véltük, hogy ilyen állapotban nem adhatjuk ki a leírásokat, mert ezzel csak az érseki írnokok kétes értékű munkáját reprodukálnánk. Így nagy figyelmet fordítottunk arra, hogy a hatalmas mennyiségű írnoki hibát kijavítsuk, s az eredeti szöveget rekonstruáljuk, továbbá pótoltuk a szöveg formázását (kurzívba, illetve kiskapitálisba tettük a személy- és helyneveket, kurziváltuk az idézeteket), s ahol kellett, pótoltuk a margószövegeket, fejléceket, és a *synopsis*okat – mindezt a nyomtatott kiadások, illetve a Bél írnokai által készített és Bél által ellenőrzött kéziratok gyakorlatának megfelelően. Ez utóbbiak esetében természetesen mindig jeleztük, hogy a kiegészítés tőlünk származik, ahogy a szövegromlások javításainál is mindig jeleztük, hogy mi volt az eredeti szöveg. Arra is gondot fordítottunk, hogy azonosítsuk a nem Bél-től származó, későbbi betoldásokat. Ez általában nem is volt olyan nehéz feladat, mivel egyrészt gyakran nyilvánvaló volt a betoldás kései volta (olyan személyeket, eseményeket említ, amelyek egyértelművé teszik a kései keletkezést), másrészt Szarka parlagi hivatalnok-latinja élesen elválnak a rendkívül kimunkált Bél-féle stílustól. Az érseki másolatban fennmaradt leírások (Vas, Zala, Veszprém) kapcsán még meg kell jegyeznünk, hogy a másolók egyrészt saját ortográfiai „elveik” szerint írtak bizonyos szavakat (pl. *sylva*, *hystoria*, *faemina*, *faestivus*, *erruo*, *deffluo*, *Bomffinius* stb.), másrészt gyakran igen hanyag módon jelölték a központosítást. A hibás és Bél nyelvezetétől elütő alakokat javítottuk, jegyzetben feltüntetve az eredeti alakot; a központosítást pedig hallgatólagosan helyesbítettük, illetve pótoltuk, a Bél-féle gyakorlatnak megfelelően.

Az új kihívások, illetve a szövegek sajátosságai új technikai megoldásokat is szükségessé tettek. A *tárgyi jegyzeteket* e kötetben már nem csillagokkal jelöltük, hanem *római számokkal* (i, ii, iii. stb.). Erre azért volt szükség, mert az összetettebb szövegproblémák nagyobb számú tárgyi jegyzetet követeltek meg, s az egy oldalon szereplő, akár 6–7 tárgyi jegyzetet sokkal célravezetőbb így feltüntetni, mint a csillagokkal, amelyek jelölése nagy jegyzetszám esetén (*, **, ***, de utána: ^{*4}, ^{*5} stb.) összetéveszthető az arab számmal jelölt szövegkritikai jegyzetekkel. Vas és Zala vármegye leírásának kézírataiban *tollrajzok* találhatóak, amelyeket Szarka nyilvánvalóan az eredeti kéziratból másolhatott át, így közlésük mellett döntöttünk. Ezeket azon a helyen és akkora méretben helyeztük el a kiadásunkban, ahogyan azok a kéziratban szerepelnek. Veszprém vármegye leírásának Szarka-féle másolata igen sok hibától terhelt. Részben ezért, részben pe-

használja az igét („...qui in Comitatu Castriferrei late dominabantur...” L. kiadásunkban a 306. oldalon.) A mondatot ennek megfelelően javítottuk (l. a jelen kiadásban 291. oldalon). A fordítás a javított szöveg alapján: „Könnyen elképzelhető tehát, hogy dühítette őket (t. i. a Kőszegieket), hogy miközben már szélteben uralkodnak ezen az egész vidéken, a *Güssen* hegyet, amely alkalmas lehetett volna egy igen erős vár számára, a szerzetesek tartják birtokukban, jobban megerősítve annál, mint ahogy a kolostorokat szokták.” A fordító, Szálka Irma azonban így adta vissza a szöveget: „Köztudott volt, hogy kihasználták a lehetőséget, s miközben már szélteben az egész vidéktől tartaniuk kellett, egy igen erős vár céljaira s a szerzetesi telep jellegén túl erődde kiépített Kűszin hegyét a szerzetesektől elvegyék.” L. BÉL 1976–1977. 2. közl. 248. Mint látható, a fordító – a grammatikai szabályokon átlépve – a hibás alakokkal (*usisse*, *minarentur*) próbálta a szöveget lefordítani, de számos más hibát is vétett (nem beszélve arról, hogy a mondatnak magyarul nincs értelme). *Ilyen* fordítások még a magyar olvasók számára sem pótolják a kritikai kiadást.

dig, hogy a valóban Béltől származó részeket feltárjuk, a Szarka-féle másolatot *összevetettük* a fent már említett, korai, Matolai János által készített piszkozattal. Az összevetésből kiderül, hogy a leírás a ránk maradt formájában csak kismértékben tér el a Matolai-piszkozattól, így a szerzőnek ebben az esetben inkább Matolai János tekinthető.⁵ Ritkítással jelöltük, hogy a korai piszkozathoz képest hol bővítette, egészítette ki maga Bél Mátyás a szöveget (erre bővebben l. a leíráshoz írt bevezetőnk). De ritkítással jelöltük azt is, ha nem Béltől származó, kései kiegészítést tartalmaz a szöveg, gondolva itt a fent már említett Szarka-féle betoldásokra. Mind Veszprém, mind Zala vármegye leírásában vannak ilyen betoldások: ezekhez jegyzeteket is fűztünk, amelyben elmagyarázzuk, milyen árulkodó jelekből vehető bizonyosra, hogy itt a másoló interpolációjáról van szó. Vas vármegye leírásában is van egy olyan rész – a műnek csaknem egyhatod része –, amely nem Béltől származik, hanem a Kancelláriától jött kiegészítéseket tartalmazza, bár csalóka módon egybe van olvasva a kézzel írttal, már csak a kései másoló egyazon duktusa miatt is. Ám, mivel teljesen egyértelmű, hogy nem Bél a szerzője e résznek (megvan a kancelláriai észrevételek eredetije), ezt is a Bél-féle szövegtől különböző formában közöltük, csak éppen nem ritkítással – ami ilyen nagy mennyiségű szöveg esetén aligha lett volna célravezető –, hanem *kisebb betűmérettel*. Mivel Bél nagy valószínűséggel egyáltalán nem szerkesztette, formálta ezt a szöveget – csupán a másoló „boronálta össze” az eredeti szöveggel –, akár el is lehetett volna hagyni, de nem akartuk megfosztani az olvasót a gazdag adatgyűjtéstől, ami az írnok jóvoltából már amúgy is a leírás szöveghagyományának része lett (Vas vármegye fordításában is szerepel). Sopron vármegye leírásának utolsó, Bél által 1749-ben javított változatát, illetve eme utolsó változat egyes részeinek másolatát megtaláltuk Gyurikovits György 1822-ben készített kéziratában, amelyet a jogtudós a vármegyeleírás különböző példányaiból ollózott össze. Eme részek eltérő olvasatait, illetve többleteit *külön függelékben* közöltük a vármegyeleírás után.

Mint látható, az általunk hangsúlyozott egységes elvek ellenére gyakran előfordul, hogy egy-egy leírás szövege olyan sajátos tulajdonságokkal bír, ami új megoldásokat tesz szükségessé. Ezért is vezettünk be egy *új fejezetet* az előszóba, „a vármegyeleírás rövid ismertetése és a szövegkiadás elvei” címmel, amely utolsó előttiként, az összefoglaló adatok előtt szerepel. Ebben részletesebben is leírjuk, hogy miben tér el a leírás közreadása a többitől, milyen problémákkal találtuk magunkat szembe a kiadás során, s ezeket hogyan oldottuk meg. Egyben itt egy rövid ismertetést is adunk a vármegyeleírásról, ahol a szöveg főbb jellemzőit, a szerzőség kérdését, a leírásnak a *Notitia* egészéhez való viszonyát taglaljuk. Ugyanitt rámutatunk arra is, hogy a kutatás számára melyek lehetnek a szöveg legértékesebb, legérdekesebb részei.

A személy- és helynévmutató szerkesztésének elvei nem változtak, illetve a helynévmutató annyiban változik – előnyére –, hogy a természetföldrajzi neveket is igyekszünk azonosítani, azaz nem csupán a szövegben szereplő alakját vesszük fel a mutatóba. A helynévmutatóban használt rövidítések is gyarapodtak: be kellett vezetnünk pl. a *praed.* (*praedium*, „puszta”) rövidítést, amire az első kötetben, Árva és Trencsén kiadásánál még nem volt szükség. A mutatók elkészítéséhez – érthető módon – részben más segédleteket használtunk fel, mint az első kötetben. Ezeket felsoroljuk a mutatók elé írt bevezetőnkben.

A vármegyeleírások tartalmáról a beiktatott tartalmi ismertetőkben írunk bővebben. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy mindegyik vármegyeleírás sok hasznos adalékot szolgáltat a kutatóknak: Sopron vármegye leírása főleg az általános résszel és Sopron város bemutatásával, Vas vármegye leírása a városok ismertetésével és a településekre vonatkozó kancelláriai adatgyűjtéssel, Veszprém pedig a falvak, puszták, birtokok gondos leírásával. Egyedül Zala vármegye leírása lett igen szegényes, de ott is megemlíthető a Csáktornyai járás, legalábbis annak az általános bemutatása, mint amely érdemes a kutatók figyelmére. Emellett historiográfiai szempontból jelentős Sopron, Vas és Zala leírása, mert ezekben Bél valóságos „kisonográfákat” készített az egyes várak, városok és fontosabb főúri családok történelméről.

Őszintén örülnénk, és üdvösnek tartanánk, ha a vármegyeleírások kritikai kiadása nyomán új magyar, és esetleg más nyelvű fordítások születnének. Minthogy az eredeti szöveg teljes terjedelmében hozzáférhető lesz, már a kivonatos, szemelvényes fordítás is védhető eljárás, „bocsánatos bűn” lehet, bár ennek mikéntjét alaposan át kell gondolni. Általában

5 Matolai János szerepére a *Notitia* elkészítésében l. TóTH 2007a I. 74–86. Még l. a Veszprém vármegye leírásához írt előszónkat!

elmondható, hogy a *Notitia* – akár teljes, akár szemelvényes – lefordításának egységes elvek és módszerek szerint kellene végbemennie.

Bevezetőnk végén munkatársaim nevében is szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik segítették munkánkat. Név szerint szeretném megköszönni a segítséget az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár munkatársainak, Czékli Béla igazgató úrnak, továbbá Mechler Katalinnak, Török Zsoltné Dobó Juditnak, Balogh Péternek, Kotz Eszternek és Kulcsár Mónikának, akik mindig kedvesen és gyorsan tettek eleget kéréseinknek, akár a kéziratok előkereséséről, akár szkennelésről volt szó. Köszönet illeti az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának, illetve ugyanott a Régi Nyomtatványok Tárának munkatársait is, akik óriási mennyiségű anyagot kerestek ki és készítettek elő nekünk az elmúlt évek során.

Nagyon köszönöm a megyei levéltárak munkatársainak segítségét: a Soproni Levéltárban Dominkovits Péter, a Vas Megyei Levéltárban Tilcsik György, Benczik Gyula, Mayer László és Semei Ferenc, a Zala Megyei Levéltárban Kapiller Imre, a Veszprém Megyei Levéltárban pedig Jakab Réka látott el készségesen információval, illetve a vonatkozó kéziratok anyagával. Intézeti kollégáink közül Pálffy Géának és Soós Istvánnak szeretnék hálánkat kifejezni a szakirodalmi és egyéb segítségért, illetve külön köszönjük Weisz Boglárkának az oklevelek azonosításában nyújtott segítségét. Szintén hálásak vagyunk Kincses Katalin Máriának, a Hadtörténeti Múzeum munkatársának a segítségéért. Végül köszönjük Fodor Pálnak, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatójának, egyben a Kutatóközpont Történettudományi Intézete igazgatójának, illetve Mikó Zsuzsannának, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának, hogy a kezdeményezés mögé álltak, és lehetővé tették, hogy a kötet ebben a formában, a két intézmény közös kiadványaként megvalósuljon.

Székesfehérvár, 2012. április 19.

Tóth Gergely

PREFACE

The second volume of our text edition contains four Transdanubian counties – Sopron, Vas, Zala, Veszprém – meaning that we continue the edition of the county descriptions with the Transdanubian part (*Pars Transdanubiana*) according to Bél's plans.¹ Relating to these four descriptions however it might occur to the reader – at least to the *Hungarian* ones –, if their publishing is necessary? Can their edition bring something new when all of them have already had their *Hungarian* translation?² The answer is yes and yes. First of all the purpose of our series is to publish *all* those county descriptions that Bél could not in his time, with the *authentic* text and respecting *the same principles*, thus accomplishing finally the giant undertaking of the *Notitia* – after nearly 300 years if we take its first draft of 1718. Obviously our objective does not allow us to select amongst the county descriptions according to the needs of Hungarian speakers. Especially because with the exception of the editors of Sopron county's descriptions, all the editors of the different translations did not publish the original Latin text, although for a work of the importance of Bél's *Notitia* the original text should be accessible, so the translation can be verifiable; not to mention that this is the only way to make it comprehensible and usable for the other nations of the former *Hungaria* as well. *Notitia* is not for the Hungarians only.

Our arguments for the *necessity* and for the *prospective use* of the critical edition could be long listed. The translation of Vas county's description was published only excerpted; there was not index prepared for the translation of Vas and Zala. Furthermore the editors – with the exception of the bilingual edition of Sopron county – did not clarify even the most elemental questions of textual criticism, bibliography and authorship about the descriptions, or at least those kind of remarks are scarce in the feeble notes, prefaces. However critical vigilance would have been strongly needed, because the descriptions of Vas, Zala and Veszprém are not “authentic” manuscripts (meaning that they were not written or checked and corrected by Bél himself) but they are “late” copies (that I call “archiepiscopal” copies) that were made transcribed by József Batthyány, archbishop of Kalocsa, after a considerable part of the original copies, previously bought from the widow of Bél, had been seriously water damaged during the transportation on the Danube.³ The original copies of the previously mentioned three descriptions must have been amongst the damaged ones, because they remained only in archiepiscopal copies (only Veszprém had another early working draft remained in another collection that I will deal with later). The archiepiscopal copies contain typically a lot of errors and miswritings – partly because the soaked originals were barely readable, furthermore the scribes (mostly Ferenc Szarka of Lukafalva) were incompetent. These errors sneaked into the translations, because the translators did not attempt to correct even the most obvious corruptions, but tried to translate the corrupted version, often with startling results. The corruptions state a good example that it is not possible to translate any part of the *Notitia*, without studying Bél's complicated and unique style, for example by reading several of his works.⁴

1 On the division of Bél's work into volumes see the first volume of our edition (BÉL 2011. 14–15.).

2 BÉL 2001–2006. (Sopron), BÉL 1976–1977. (Vas), BÉL 1999. (Zala), BÉL 1989. (Veszprém), and some parts of the descriptions of Zala and Veszprém: BÉL 1943.

3 About that see SZELESTEI 1984. 11–12., TÓTH 2007a I. 153.

4 We could mention as an example for those kinds of translation errors the description of Vas county, the only remaining manuscript of which contains a great number of corruptions and miswritings and obviously the translator could not cope with those. One sentence containing two errors reads as follows: “Pronum ergo fuerit opinari, usisse [!] eos, quod cum tota hac ora, late iam minarentur [!], montem *Güssen*, validissimo arcis opportunum futurum, a monachis, ultra modum coenobii praemunitum teneri.” The word *usisse* should be corrected undoubtedly to *ussisse*: Bél often uses the verb *uro* (3 *ussi ussum*) in that sense, e.g. in the county description of Győr in a very similar situation where he treats Némétújvár as well (“urebat haec arcis possessio Demetrium quendam huius orae comitem...” see EFK Hist. I. aa. p. 448.). The word *minarentur* is also obviously erroneous, because the threat does not have an object (in *dativus*) in the sentence.

We also had to face new challenges when revising and publishing the archiepiscopal copies. It is worth comparing the quality of these manuscripts with the ones prepared during Bél's life or under Bél's supervision. In the copies made by Bél's scribes (e.g. Árva and Trencsén from the first volume and Sopron from this volume) there are hardly any miswritings because they worked from a well readable original and also their "master" supervised the manuscript; there are clear indications for the formatting of the text (they indicated with underlines what they want to be printed in italics or small capitals); the margin texts are ready as well as the *synopses* before the bigger parts, and the headers are already situated on top of the pages – consequently the manuscripts almost look like the printed version. The "archiepiscopal copies" on the other hand, as mentioned above, contain a lot of errors, the formatting was only occasionally respected, similarly to the margin texts or the headers (though it is true that sometimes the original manuscript might have been in a rudimentary state). Furthermore it is typical for the copyist Ferenc Szarka to interpolate the text in some cases, that means that he "updated" the information it contained (he changed names of officials, land owners for the ones actual in his time, but sometimes he interjected longer texts while erased other, out of date parts). We thought we could not publish the descriptions in this state, because we would thus just reproduce the work of dubious value of the archiepiscopal scribes. Therefore we paid a lot of attention to correct the large amount of errors made by the copyists, to reconstruct the original text, further to that – following the practice of the edited volumes and the manuscripts written by Bél's scribes and revised by Bél – we supplemented the formatting of the texts (we printed in italics and small capitals the personal and geographical names and put the citations into italics) and when it was necessary, we supplied the margin texts, headers and *synopses*. Naturally in case of these latter we always indicated that the supplement was added by us, just as well as we always indicated the original, erroneous text when correcting text corruptions. We also made sure to identify the later supplements made by another, not Bél. It was not difficult because often the posteriority of the supplement was obvious (there are persons or events mentioned that undoubtedly date later), on the other hand, Szarka's poor "clerk-style" Latin differs considerably from Bél's highly elaborate style. We also have to note that in the descriptions, that subsisted in archiepiscopal transcript (Vas, Zala, Veszprém), the copyists wrote some words in a special form, following their own orthographical "principles" (e. g. *sylva*, *hystoria*, *faemina*, *faestivus*, *erruo*, *deffluo*, *Bomffinius* etc.); and often used the punctuation in a negligent way. The erroneous forms, which are completely differing from Bél's orthography, were corrected by us, but we indicated the original forms in text critical notes. As for the punctuation, we tacitly corrected or supplied it according to Bél's practice.

The new challenges and the characteristics of the texts made new technical solutions necessary. The explanatory notes are indicated by Roman numbers (i, ii, iii. etc.) instead of asterisks (*). It was necessary because the complex text critical problems required several explanatory notes and 6–7 notes on the same page can be better indicated this way than with asterisks that can be confused at the larger numbers (*, **, ***, but then: *⁴, *⁵ etc.) with the text critical notes indicated by Arabic numbers. There are drawings in the descriptions of Vas and Zala county that the scribe (Szarka) had undoubtedly copied from the original manuscript, therefore we decided to publish them. We placed and sized them as they were found in the original manuscripts. The description of Veszprém county copied by Szarka abounds in errors. It was partly the reason why we collated the manuscript by Szarka with the above mentioned early draft prepared by János

With all certainty *dominarentur* had been found in the original text as Bél uses this verb below in the same context ("...qui in Comitatu Castriferrei late dominabantur..." See in our edition on page 306.) The sentence was corrected accordingly by us (see p. 291. of the present edition). The translation based on the corrected text: "Therefore it is easy to imagine that they (namely the Kőszegis) were upset, that while they were widely dominating the whole area, the mount Güssen, that would have been convenient for building a strong castle on, was possessed by the monks and fortified more than a monastery would usually be." The translator Irma Szálka, however, translated the sentence as follows: "It was well known that they had used the opportunity and while they had to fear far and wide the whole area, to take [!] the mount Kűszin with the monastery turned into fort from the monks, for the purpose of a very strong castle." See BÉL 1976–1977. Part II. 248. As seen above the translator tried to translate the text with the corruptions (*usisse*, *minarentur*) – transgressing grammatical rules – but she made other errors as well and on top of all, the Hungarian sentence does not make any sense. *This sort* of translation does not substitute the lack of a critical edition, not even for the Hungarian reader.

Matolai; the other reason being that so we could explore the parts really originating from Bél. From the collation it is clear that the description in its remaining state differs only insignificantly from the draft by Matolai, therefore the author in this case rather seems to be János Matolai.⁵ Leading indicates where Bél completed the text himself compared to the early draft (about that learn more in our introduction written to the description). We also indicated with leading if the text contains another late completion originating from somebody else (not Bél), thinking about the above mentioned insertions by Szarka. Both Veszprém's and Zala's county description contains this kind of insertions: we comment them in notes where we explain from which obvious traces one can know for sure that these are interpolations by the copyist. There is a part in Vas county's description – near 1/6 part of the work – that does not originate from Bél but contains the additions by the Chancellery, although it is fallaciously melted in the manuscript because of the identical handwriting of the posterior copyist. Since it is completely obvious that Bél is not the author of this part (we found the original of the Chancellery's observations) we indicated this fact by setting it in a form different from Bél's texts – not by leading, which would have hardly been practical with a text of this length, but with *smaller font size*. Since Bél probably did not format this text – only the copyist matched it with the original text – it was an option to drop it entirely, but we did not want to rob the reader from the rich source of data that became part of the description's manuscript tradition anyway thanks to the copyist (it can also be read in the translation of Vas county). We found the last version of the description of Sopron county, corrected by Bél in 1749, more precisely the transcript of its certain parts, in the manuscript of the jurist György Gyurikovits prepared in 1822, that were compiled from the different manuscripts of the description. The differing parts or the supplements of this last version are published in a *separate appendix* after the county description.

As seen from the above, in spite of the unified principles we emphasise, it occurs often that a description's text is so peculiar that it makes necessary to find unique solutions. Therefore we introduced a *new chapter* in the introduction titled “short presentation of the description and principles of the text edition” that comes before the summary. In here we explain in detail how the edition of the actual description is different from others, what kind of problems occurred during the edition process, and how we solved them. Also we give a short presentation of the description in the said chapter, where we treat the main characteristics of the text, the question of the authorship, the relationship of this description to the whole of the *Notitia*, as well as pointing out the most interesting, the most valuable parts of the text for future research.

The principles of editing the personal and geographical index remain the same. The geographical index changes (for the better) in one respect: we tried to identify not only the names of the settlements, but also the names of rivers, hills etc. that means that we put not only their grammatical forms used by Bél into the index (as we did in the first volume), but also their official name. The number of abbreviations used in the geographical index grew as well: we had to introduce the abbreviation *praed.* (*praedium*, abandoned village with his territory) that had not yet been necessary in the first volume when publishing Árva and Trencsén counties. For the making of the indexes we used – understandably – partly different aids than for the first volume. We enlisted those in the prefaces before the indexes.

About the content of the county descriptions we wrote more in depth in the inserted new chapter of the introductions. We only remark here that all of the descriptions offer many useful material for the researcher: Sopron county's description mainly with its general part and the presentation of the city of Sopron, the description of Vas county with the review of the cities and the data collection by the Chancellery regarding the settlements, and Veszprém with its thorough description of the villages, *praedia*, domains. Only Zala county's description is rather poor; however, we would like to mention, that Csáktornya district, at least its general presentation is worth the attention of researchers. Beside the above, Sopron's, Vas's and Zala's descriptions are significant from a historiographical point of view, because in them Bél prepared real “monographies” about histories of certain castles, cities and notable aristocratic families.

5 About János Matolai's role in the preparation of *Notitia* see Tóth 2007a I. 74–86. Also see our introduction for the description of Veszprém county.

We would be profoundly happy and find it beneficial if new translations (in Hungarian and other languages) were made based on the critical edition of the county descriptions. Henceforth the original text will be accessible, therefore translation of only excerpts is also justifiable, although its *modus operandi* should be thoroughly planned. Generally speaking the translation of Notitia – either whole or excerpted – shall be carried out respecting unified principles and methods.

Acknowledgements

At the end of our introduction I would like to thank on behalf of my colleagues and myself those who have helped in our work. I would like to name and thank the collaborators at the Primatical Library of Esztergom, the director Mr. Béla Czékli and also Katalin Mechler, Mrs. Zsolt Török (b. Judit Dobó), Péter Balogh, Eszter Kotz and Mónika Kulcsár, who were always kind and quickly satisfied our demands of searching for manuscripts or scanning documents. We are grateful to the staff of the Manuscript Collection and also the Collection of Early Prints of the National Széchényi Library, who have searched for and prepared a vast amount of materials to our request in the past few years.

I am very thankful for the help of the collaborators of the county archives: Péter Dominkovits in the Archives of Sopron; György Tilcsik, Gyula Benczik, László Mayer and Ferenc Semei in the Vas County Archives; Imre Kapiller in the Zala County Archives, Réka Jakab in the Veszprém County Archives were all kind enough to provide information or look for relating manuscripts. We would like to express our gratitude to Géza Pálffy and István Soós, our colleagues at the Institute, for their help regarding the literature and so forth, and we owe special thanks to Boglárka Weisz for her help in the identification of medieval records. We are also obliged to Katalin Mária Kincses, fellow of the Museum of Military History, for her help. Finally we thank to Pál Fodor, director-general of the Research Centre for the Humanities of Hungarian Academy of Sciences and director of the Centre's Institute of History, equally to Zsuzsanna Mikó, director-general of the National Archives of Hungary, for their support to this initiative and for making it possible to publish this volume in this format, as a common publication of the two institutes.

Székesfehérvár, 19th April 2012.

Gergely Tóth

MATTHIAS BELIUS:
COMITATUS CASTRIFERREI

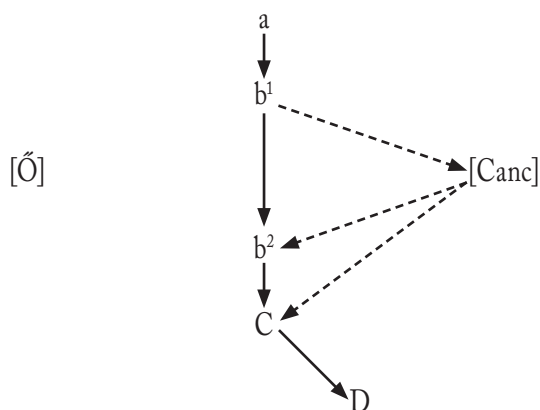
TEXTUM RECENSUERUNT
NOTISQUE INSTRUXERUNT

LADISLAUS GLÜCK
GREGORIUS TÓTH

PRAEFATUS EST
GREGORIUS TÓTH

BEVEZETÉS

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél 1728-ra készítette el a vármegyeleírás első változatát (a). Ezt letisztáztatta (b), majd az ekkor még nagyon hiányos iratot Zala vármegye leírásával együtt elküldte átnézésre Batthyány Lajosnak, 1728-ban Vas vármegye főispánjának és Zala vármegye főispáni helyettesének. Batthyány valószínűleg Vas vármegye közgyűlésére bízta a munkát, ugyanis a közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1729 júliusában felállítottak egy bizottságot Bél művének átnézésére. Ám a bizottság valószínűleg késlekedett a végrehajtással, mivel Bél 1732-ben kénytelen mindkét leírás ellenőrzésének elmaradása miatt panaszkodni a Helytartótanácsnál. 1733-ban aztán megérkezett a két vármegye leírása – ekkor már a Kancelláriától, bizonyára azért, mert Batthyány időközben kancellár lett. Vas vármegyéhez számos észrevételt, emellett terjedelmes kiegészítéseket küldött a hivatal, benne a vármegyében lévő települések felsorolását és rövid bemutatását, járások és uradalmak szerint ([Canc]). Az iratot megbízott „revizorok” készítették – minden bizonnyal Vas vármegyei tisztviselők, mert bár a feladat elvégzésének a közgyűlési jegyzőkönyvekben nincs nyoma, a megjegyzések, adatok jellege (a birtokviszonyok aprólékos leírása) egyértelműen a vármegyei tisztikar tagjainak szerzőségét sejteti.

Bél, miután visszakapta a kéziratot, jó ideig nem foglalkozott vele. Valamikor 1732 után egy megyebeli birtokostól megkapta az „őrségi kerület” rövid leírását (l. [Ő]), azonban ezt a szöveget egyáltalán nem használta fel. 1743-ban újból elővette a leírást, és elkezdte korrigálni és kiegészíteni a kéziratot (b²) – részben a Kancellária által küldött észrevételek alapján, részben saját elgondolásai szerint. Amikor azonban a a településeknek a Kancellária által küldött leírásához ([Canc]) ért, megtorpant. Egyrészt nyilván az riasztotta, hogy az elég parlagi stílusban megírt, ámde nagy mennyiségű pótlást újra kell fogalmaznia, sőt, előbb újra kell gondolnia; másrészt az is zavarhatta, hogy az adatok elég rapszódikusak: egyes településeket ugyanis bőven kommentáltak a „revizorok”, míg másokat csak felsorolásszerűen említenek. Emellett nem is az ő szája íze szerint mutatták be a településeket, jóllehet valószínű, hogy adott támpontokat a leíráshoz. Így a munka elvégzését későbbre halasztotta – talán abban bízott, hogy valamely segítőtársa pontosabb adatokat közöl –, ám ez láthatóan már nem történt meg. A 18. század végén összeállított példány ezt a félbemaradt munkát tükrözi: nagyobb része (pp. 1–320.) a Bél által 1743–1744-ben javított és kiegészített kéziraton alapul, míg a befejező, falvakat bemutató szakasz (pp. 320–381.) a kancelláriai pótlás betűhív másolata (l. C). Erről a kéziratról készített másolatot Gyurikovits György valamikor az 1820-as években (D).

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: [Comitatus Castri Ferrei]

3: (A kézirat nem található)

4: Vas vármegye leírása.

5: Bél Mátyás feltehetőleg 1728-ra készült el a vármegyeleírás első változatával – ezt a feltételezett fogalmazványt jelöltük „a” betűjellel. Ez a munka még meglehetősen hiányos volt. Hiányzott belőle egyrészt a vármegye falvainak a bemutatása: ezzel kapcsolatban Batthyány Lajostól kért segítséget (l. **b**). Emellett elégtelen volt a városok, várak korabeli állapotának bemutatása is (ami a későbbiekben sem változott jelentősen).

6: 1728 (l. **b**)

b

1: -

2: [Historia Comitatus Castri Ferrei]

3: (A kézirat nem található)

4: Vas vármegye leírása.

5: A legkorábbi adat, amely Vas vármegye leírásáról szól, Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében, illetve közgyűlési irataiban található. Ezekből kiderül, hogy az 1729. júl. 18-i részgyűlésen augusztus 16-i határidőt szabtak ki „Bél Mátyás művének átnézésére”, továbbá egy Szombathelyen ülésező bizottság felállításáról is határoztak, amelynek tagjai Foky János alispán, Dugovics János jegyző, a négy szolgabíró (Zobothin János, Rosty László, Mlinarics Pál, Vajda Zsigmond), továbbá Nádasdi (Nádasdy) Imre, Kisfaludi (Kisfaludy) László, Rosti (Rosty) Miklós, Radosztics Ádám, Sallér László, Zarka (Szarka) István és Kanitsár Pál voltak.¹ Hogy miképpen kerülhetett a vármegyéhez az irat, arra Bélnek a Helytartótanácsához írt, 1732. júl. 9-re keltezett levele adja meg a választ. A tudós a levélben azt írta, hogy a szöveg vármegyei ellenőrzésen van, amelyre a főispán – azaz Batthyány Lajos – komoly gondot fordított;² de alább, Zala vármegye leírása kapcsán megjegyzi, hogy „négy évvel korábban”, vagyis 1728-ban Vas vármegye leírásával együtt odaadta Batthyány Lajosnak, ekkor Zala vármegye főispáni helyettesének, de még mindig ellenőrzik.³ Ezek szerint Bél valamikor 1728-ban küldte el Batthyáynak Vas vármegye letisztázott szövegét is, amelyet a főispán a fentiek szerint továbbított a vármegyei közgyűlésnek. Ezt az – elveszett – példányt jelöltük **b** jellel, ezen belül annak javítatlan alapszövegét **b**¹ jelzéssel.

1 A közgyűlési iratok között található jegyzőkönyvi fogalmazványt idézem, mert az a teljesebb: „Pro revisione operis Matthiae Bellii praefigitur terminus pro die 16. mensis Augusti. Deputantur P. Dni D. Joannes Foky Vice Comes, D. Notarius Joannes Dugovics, quatuor Dni Processuales Judium, D. Emericus Nádasdi, Ladislaus Kisfaludi, Nicolaus Rosti, Adamus Radosztics, Ladislaus Sallér, Stephanus Zarka, Paulus Kanitsár; convenient Sabariae.” L. VaML IV. 1. b. Vas Vármegye nemesi közgyűlésének iratai, közgyűlési iratok, 1729. júl. 18-i részgyűlés. A szolgabírókat nem nevezi meg a bejegyzés, azokat a közgyűlési jegyzőkönyv bevezető szakaszából emeltem át, és adtam meg a fenti felsorolásban. L. uo., ill. IV. 1. a. Vas Vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei, Kis- és közgyűlési jegyzőkönyvek 1728–1732. 243. A Béltre vonatkozó bejegyzést a jegyzőkönyvben l. uo. 244–245. (a felsorolásból hiányzik Nádasdy Imre neve!).

2 „Castriferrei, est in revisione Comitatus, in qua procuranda, multum operae locavit ipse Dominus Supremus Comes.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. (töredék.) Pozsony, 1732. júl. 9. In: TóTH 2006a Függ. IV. Az idézett részt l. uo. 75.

3 „Szaladiensem, cum priori [sc. cum Comitatu Castriferrei – megj. tőlem, T. G.] Excellentissimo C. Ludovico Bottányy [!] ante quadriennium traditus, adhuc in revisione haeret.” L. uo.

A Batthyáynak átadott szöveg minden bizonnyal megegyezik azzal, amelyet 1733. május 28-án a Kancellária visszaküldött Bél Mátyásnak, csatolva hozzá a leírással kapcsolatos észrevételeit ([**Canc**]).⁴ Batthyány ugyanis nemcsak Vas vármegyei főispán, hanem 1727-től második alkancellár, 1733-tól pedig kancellár volt. Bizonyára ő volt az, aki – mint a Kancellária levelének utolsó soraiból kiderül – több revizort is kijelölt Vas vármegye leírásának ellenőrzésére:⁵ ahogyan 1732-es levelében Bél is hangsúlyozta Batthyány közreműködését a revízió elvégzésében. Amint azt fentebb megjegyeztük, ez a **b** jelzésű szöveg hiányos volt, ugyanis a revizorok utaltak arra, miszerint „a szerző”, azaz Bél azt kérte, hogy a vármegye városait, mezővárosait és falvait járások szerint írják le, vagyis a szöveg pótlását kérte.⁶ Kívánsága teljesült: a vármegyei ellenőrök igen jelentős mennyiségű kiegészítést és információt szolgáltatottak neki, s a többi között a legnagyobb hiányosságot, a falvak leírását is pótolták.

Bél, ahogy az az egyetlen fennmaradt példányból, a **C** jelzésű kéziratból kiderül, a szöveg egy részében eleget tett a revizorok javaslatainak és kiegészítéseinek, s azokat a saját stílusára átformálva utólag beleillesztette a szövegbe (a javított szövegváltozatot neveztük el **b**²-nek).⁷ Megállapítható, hogy ezeket a javításokat viszonylag későn végezte el, ugyanis két utalásából kiderül: csak 1743-1744-ben foglalkozott újból a szöveggel.⁸ Valószínűleg ekkor dolgozta át és bővítette ki a családtörténeti részt, amely azonban a Nádasdy család ismertetése közben megszakad. Bizonyos, hogy itt nem valamifajta másolói hibáról van szó, hiszen a soron következő különleges részt az írnok szabatosan lemásolta. Inkább az lehetséges, hogy maga Bél szakította meg valamilyen okból a munkát.

A települések leírását, amelyet a Kancellária küldött, Bél érintetlenül hagyta. A **C** példányban ugyanis a 320. lap-tól, ahol a települések járások szerinti bemutatása következett volna, egyszerűen a vármegyei ellenőrök adatgyűjtése van bemásolva, minden különösebb változtatás nélkül.⁹ Valószínű tehát, hogy Bél későbbre halasztotta ennek a résznek az átfogalmazását, s a Kancellária levelének vonatkozó lapjait egyszerűen hozzacsatolta a kézirathoz, amelyet a **C** példány készítője folytatólagosan átmásolt, mintha szintén a leíráshoz tartozna. Az ugyanis nehezen hihető el, hogy Bél változtatlan formában beemelte volna e javításokat a szövegbe, s készítettett volna egy olyan másolatot, amelyben már szervesen benne van a kancelláriai pótlás. Ez egyrészt azért nem valószínű, mert az mind stílusában, mind felépítésében

4 Bél nem sokkal később, 1733. július 30-án a Kancelláriának írt levelében jelezte, hogy megkapta a visszaküldött és ellenőrzött leírást. L. BÉL 1993. nr. 492.

5 „Et haec erant quae circa Descriptionem Comitatus Castriferrei per *deputatos Dominos revisores* annotanda, occurrerunt.” L. [**Canc**] pp. 60–61., kiadásunkban 429.

6 „Quandoquidem Author partem 2ndam hujus operis juxta distinctionem Processuum elaborari, sicque Comitatum eiusque urbes et oppida quaelibet, sed et vicos separatim in suo processu, cui adjacent, describi postulavit, ideo huius quoque series, in quatuor omnino Processus divisa sequens esset.” L. [**Canc**] p. 21, kiadásunkban 409.

7 A revizorok első megjegyzése a Sághegyhez kapcsolódik, miszerint annak a Veszprém vármegye felé néző oldalán hatalmas sziklák és kinyúló kötömbök vannak: „post voculas *media arboribus* etc. addendum *praeterquam quod in eo latere, quo Veszpremiensem respicit Comitatum, ingentia saxa, et praealtae rupes (!) exurgant.*” L. [**Canc**] p. 1, nyomtatásban: BÉL 1993. nr. 486. p. 284. Bél ezt eképpen vette át: „eo tamen latere, quo Veszpremiensem respicit provinciam saxosus nimium est, ex praealtis rupibus asper.” L. **C** p. 2., kiadásunkban: 262.

8 Egy alkalommal megjegyzi, hogy miközben e sorokat írja, megjelent a *Quadripartitum opus* c. munka, de szerzője, Priletzky Pál ekkor, vagyis 1743-ban belehalt a munkába: „dum haec scribimus, opus quadripartitum, prodire coepit, sed cui immortuus est, Paulus Priletzky, Auctor A. MDCCXLIII.” L. **C** p. 82, kiadásunkban: 308. Egy másik helyen elmondja, hogy mialatt e szöveget átnézte, halt meg Erdődy Gábor Antal püspök, 1744. szeptember 26-án: „Moritur [sc. Gabriel Antonius Erdődy] dum haec recognoscimus MDCCXLIV. die 26. Septembris.” L. uo. 160–161, kiadásunkban: 341.

9 L. [**Canc**] pp. 21–61. (BÉL 1993. nr. 486. pp. 291–306.), illetve **C** pp. 320–381. (kiadásunkban: 409–429.). Az egyezést már Bél leveleinek összegyűjtője, Szelestei N. László is észrevette. Előszavában ugyanis így fogalmaz: „a Bél Mátyás neve alatt 1976–77-ben megjelentetett Vas vármegye leírása [l. BÉL 1976–1977 – megjegyzés tőlem, T. G.] szinte teljesen megegyezik a szövegünkkel [vagyis az 1733-as kancelláriai levél mellékletével – megjegyzés tőlem, T. G.]...” majd egy kissé alább: „... a mű ebben az állapotában nem Bél munkája.” (l. SZELESTEI 1993. 8.). Ez az állítás azonban, mint láttuk, csak a **C** példány utolsó 62 lapjára igaz (a **C** példányról készült az említett fordítás is), amely valóban szinte szóról szóra megegyezik a kancelláriai levél vonatkozó részével. A leírás többi része viszont egyértelműen Bél tollából ered: ehhez fűzte megjegyzéseit a Kancellária, illetve a kijelölt „revizorok”, mindig megadva, az eredeti mű mely paragrafusához kívánnak valamit hozzátenni (l. [**Canc**] pp. 1–20.).

messzemenően különbözik a Bél-féle leírások e részeitől, vagyis a falvak leírásától, másrészt pedig azért sem, mert a C példányban olvasható szövegben benne maradt a már fentebb említett részlet, miszerint a Kancellária utal Bél kérésére a járások szerinti pótlásra vonatkozóan,¹⁰ illetve az is, amely a „kijelölt revizor urakra”, vagyis a pótlások elkészítőire vonatkozik.¹¹ Nem kétséges, hogy Bél ezeket kihúzta volna a szövegből, ha komolyan gondolta volna a pótlás átvételét. Emellett rengeteg átfedés is található a pótlás és a kézirat Bél által írt része között, mivel az előbbiben az egyes járások kapcsán szó esik a vármegye városairól, várainról, noha azokat korábban Bél már bemutatta. Kizárt, hogy ilyen súlyos anomáliákat ne vett volna észre.

6: Ezek szerint a kézirat alapszövege valamikor 1728-ban keletkezett, a javítások pedig mindenképpen a kancelláriai levél, illetve melléklet (1733. május 28.) kézhezvétele után, illetve részben 1743–1744-ben (l. fent).

[Canc]

1: MOL A 35 Conceptus Expeditionum 1733. jún. 68. sz.¹²

2: *Observationes circa Hystoriam [!] Belianam, in ordine ad Comitatum Castriferrei.*¹³

3: 68 pp.

4: A Magyar Udvari Kancellária 1733. máj. 28-án írt levelének fogalmazványa, amelyben közlik, hogy visszaküldik Vas és Zala vármegyék leírását Bél Mátyásnak; megjegyzések, kiegészítések Vas vármegye Bél által készített leírásához.

5: Egy kéz munkája, sűrűn felbukkanó utólagos javításokkal, kiegészítésekkel. Minden bizonnyal Vas vármegyei tisztviselők készítették. A kancellária ezt küldte tovább Bélnek 1733. május 28-án, s a szöveg később helyet kapott a leírás egyetlen ismert másolatában is (l. erre **b**, **C**). A megjegyzések elkészültének előzménye, hogy Batthyány Lajos, mint Vas vármegye főispánja 1729-ben feltehetően továbbította a Bél által neki elküldött leírást a vármegyeieknek, akik júliusi közgyűlésükön bizottságot állítottak fel a munka elvégzésére (l. **b**). De az adatok írásba foglalását már nem ez a bizottság végezte el, vagy legalábbis nem 1729-ben készült el az adatgyűjtés végleges formájában, hiszen pl. Foky János alispán, az 1729-ben felálló bizottság tagja az észrevételekben már elhunytként szerepel.¹⁴ Valószínűbb, hogy Bél 1732. évi sürgető levele után (l. **b**), az ekkor már (al)kancellár Batthyány felszólítására készítették el a vármegyeiek az észrevételeket. Mindazonáltal teljesen bizonyos, hogy vármegyei tisztviselők állították össze az iratot, mivel annak legnagyobb részét az egyes települések birtokosainak felsorolása tölti ki. Az is valószínű, hogy az 1729-es bizottságba beválasztott szolgabírók, vagy megbízottjaik voltak az adatgyűjtők, mert a szolgabírók elég gyakran szerepelnek a szövegben.

Bél természetesen nem a kancelláriai iratanyagban piszkozatként fennmaradt, általunk itt leírt szöveget, hanem annak tisztázataát kapta meg; részben ebből eredhetnek a **C** kézirat és a tárgyalt piszkozat közötti, főleg a tulajdonnevek írásában megmutatkozó eltérések. Emellett persze a másoló hanyagsága és a tulajdonnevek írásában megmutatkozó öntörvényűsége, illetve a másolt **b** kézirat rossz minősége is okozhatta az eltéréseket.

6: 1732–1733.

[Ó]

1: EFK Hist. I. kkkk/9.

2: *Districtus Órség.*

3: 4 pp. [pp. 225–228.]

¹⁰ L. a 3. jegyzet, ill. C 320. p.

¹¹ L. a 4. jegyzet, ill. C 381. p.

¹² Közölve: BÉL 1993. nr. 486.

¹³ Az irat dorsumán: „Reflexiones super Historia Beliana ex parte Comitatus Castriferrei.”

¹⁴ „...haeredum Joannis condam Foky V. Comitatus Comitatus hujus...” L. [Canc] p. 37. A bizottságban való részvételére l. **b**.

4: Az „Őrségi kerület” leírása.

5: Ismeretlen szerző által készített szöveg az Őrség falvairól. Bizonyos, hogy Bél kérésére készítette a rövid leírást: megjegyzi ugyanis, hogy eljegyzéssel, esküvővel kapcsolatos szokások nem ismertek számára, ez pedig egyértelműen a Bél-féle kérdőívekre enged következtetni, mivel azok tartalmazzák a lakosok szokásaival, így az esküvői szokásokkal kapcsolatos kérdéseket.¹⁵ Maga a küldemény készítője annyit árul el magáról, hogy egy bizonyos ideje ő is birtokol egy falut a kerületben – de hogy melyiket, azt nem közli.¹⁶ Egyébként 17 települést sorol a kerülethez, de nem részletezi azokat, csak általánosságban ír róluk – kivéve Alsó- és Felsőört, amely falvakkal kapcsolatban néhány érdekesebb megjegyzést is tesz. Az általa közölt információk azonban nem kerültek bele a leírásba, ami nem meglepő, hiszen, mint láttuk, Bél elodázta a falvak leírásának elkészítését, s minthogy a tárgyalt kézirat szintén ehhez a részhez szolgáltatott adatokat, Bél valószínűleg ezt is „félretette”.

6: A kézirat 1732 után készült, ugyanis írója utal arra, hogy ekkor vették el a protestáns lakosoktól a templomaikat.¹⁷

C

1: EFK Hist. I. s.

2: **Comitatus Castri Ferrei.**

3: 381 pp. 370×270 mm.

4: Vas vármegye leírása.

5: A kései, valószínűleg a 18. század végén készült másolat a legkorábbi fennmaradt szöveg. Eredetije (minden bizonnyal a **b** kézirat) vízkárt szenvedett, és a szöveget Szarka Ferenc, a Bél-kéziratokat megvásároló Batthyány József érsek beosztottja rekonstruálta – ahogyan arra Miller Jakab Ferdinánd, az érsek titkára világosan utal egyik feljegyzésében.¹⁸ Kérdés azonban, hogy Szarka volt-e a tényleges másoló: Veszprém vármegye leírásának kései példányán ugyanis szintén az ő neve szerepel készítőként, de a két szöveg duktusa nem egyezik.¹⁹ Valószínű ezért, hogy a jelen kézirat Szarka másolatáról készült újabb tisztázat.

A **C** példány készítője nemcsak a Bél által írt szöveget másolta át, hanem az ahhoz valószínűleg utólagosan hozzácsatolt vármegyei-kancelláriai adatgyűjtést is (l. **b**, [**Cancel**]). Megjegyzendő, hogy a mondott pótlás a **C** példányban már némileg meg van „szerkesztve”. A szöveget a járások alapján felosztották fejezetekre; a falvak, amennyiben külön-külön tartozik hozzájuk valamilyen információ, meg vannak számozva,²⁰ míg máshol betűkkel vannak megjelölve az egyes várak és az azokhoz tartozó uradalmak;²¹ végül margójegyzetek is találhatóak a szöveg mellett. Mindez azonban véleményünk szerint a másoló műve, aki így akarta némileg formába önteni a kancelláriai megjegyzéseket. Erre utalhat például, hogy az „I. járás” fejezetcímét csak utólag szúrta be a szövegbe,²² vagyis vélhetően írás közben döntött úgy, hogy ily módon tagolni fogja. Emellett Bél nem szokott a leírásokban betűjeleket használni, továbbá a margójegyzetek is távol állnak a pozsonyi tudós stílusától, s láthatóan csupán a szövegből vannak kiragadva.²³ Az így született kézirat csalóka:

15 A szöveget l. [Ő] p. 2. (226.) A kérdőívekre l. Tóth 2006a 80–82, különösen 80. Még l. Tóth 2007a I. 65–73, különösen: 69–70.

16 L. [Ő] p. 2. (226.)

17 L. uo.

18 Miller Jakab Ferdinánd *Appendix*-ében ezt írja: „Solummodo Comitatum Castriferrei Dominus Franciscus Zarka de Tanna [?!]... indefessa opera proxime restituit, nitideque descripsit.” L. MILLER 1775. 216. Miller *Appendix*-ére még l. Tóth 2007a I. 14–15, 153.

19 L. Veszprém vármegye leírásának **D** jelű kéziratát, illetve a kézirat ismertetését a jelen kötetben (506.).

20 L. pl. **C** 322–326, itt 410–412. Viszont olyankor, amikor a szöveg csak felsorol egyes falvakat, a számozás elmarad (l. uo. 333–334.).

21 L. uo. 329–349, kiadásunkban 412–419.

22 L. uo. 320, kiadásunkban 409.

23 Pl. a 350. lapon ez a margójegyzet olvasható: „Ad dominium Szent-Gothard appertinentes vici”, amelyben az „appertinentes” szó szúrhat szemet. Bél ugyanis egyáltalán nem használja ezt az igét, de mégha használná is, akkor is „adpertinentes”-nek írná, ugyanis ő írásban sohasem jelöli az „ad” igekötő hasonulását.

látszólag egy terjedelmes és egységes vármegyeleírás benyomását kelti, valójában azonban a kézirat egy jelentős (és tartalmát tekintve a kutatás számára talán a legfontosabb!) része, több mint 60 oldal nem Béltől származik.

6: 1770-es évek első fele.

D

1: Fol. Lat. 3778.

2: **Mathiae Belii Notitia Comitatus Castriferrei a Georgio Gyurikovits ex exemplari Biblioth. Prim. Titt. I. s. descripta.**

3: 96 ff. 390×240 mm.

4: Vas vármegye leírása.

5: Amint az a címből is kiderül, Gyurikovits György készítette e példányt az előző kéziratról (C).

6: 1820-as évek.

IV. A vármegyeleírás rövid ismertetése és a szövegkiadás elvei

Vas vármegye leírása tartalmát tekintve meglehetősen egyenetlen, s több ponton is a befejezetlenség, lezáratlanság jeleit mutatja. Az első nagyobb egység, vagyis az általános rész természetöldrajzi tagozata a szokásos tematikát tartalmazza: a vármegye névetimológiája, határai, hegyei, folyói stb. található meg benne (l. C pp. 1–17.), érdekes adatokkal a savanyúvizekről, halászatról, vadászatról, a sertésenyésztésről és a kondásokról, a szőlőhegyekről, bányákról stb. A politikai tagozat is más leírásoknak megfelelően indul. A vármegye korai történetét követi a korabeli lakosoknak – köztük a vármegyei németségnek, az ún. „hienceknek” – a nem túl adatgazdag bemutatása, majd a hatóságok ismertetése. Ám a vármegye nemes családjainak bemutatásához érkezve Bél csaknem kétszáz oldalon keresztül (!) tárgyalja az itteni előkelő (egykori és még Bél idejében is birtokos) famíliák, név szerint a Kőszegiek,²⁴ Batthyányak, Erdődyek és Nádasdyak történetét, főként elbeszélő források alapján (l. pp. 28–216.). Historiográfiai szempontból nézve rendkívüli történetírói teljesítmény ez, különösen a Kőszegiek históriájának a megírása, amelyet Bél nagyszámú külföldi és magyarországi kútfő alapján, a forrásokat összevetve és ütköztetve készített el. A kitérő nem ötletszerű, nem is egyedi a *Notitia*-ban, ugyanis Bélnak feltett szándéka volt az ország nemesi családairól is átfogó képet adni művében.²⁵ Megjegyzendő viszont, hogy a Batthyányakról szóló rész – különösen Batthyány Lajos magasztalása – nem nélkülöz némi *captatio benevolentiae*-t, vagyis a *Notitia* kiadása szempontjából igen fontos szerepet betöltő kancellária vezetőjének szóló hízelt.²⁶ A család méltó laudációjáról egyébként maga Bél biztosította Batthyány Lajost egy levélben.²⁷ Sajnos a monumentális család-történeti tabló befejezetlen maradt: a Nádasdyak, egészen pontosan Nádasdy II. Ferenc (1555–1604) pályájának ismertetése közben, egy fejezet végén megszakad.

A különleges részben (pp. 217–320.) Bél eredetileg járások szerint kívánta rendszerezni a vármegye településeit. A kőszegi járást tette az első helyre, de csak a névadó város leírását készítette el (pp. 219–272). Ebben nagy teret kap az 1532. évi ostrom elbeszélése. Különös figyelmet érdemel Jurisics Miklós két levele, amelyeket Bél latin fordításban közöl (e latin fordítások közül eddig csak az egyik volt ismert). A város korabeli bemutatása elég szegényes, bár némi érdekességgel bír a városi polgárság (köztük is a „hiencek”), a kőszegi szőlők, illetve a kőszegi őszibarack-termesztés

24 Bél a régi történetírókkal egyezően „Güssingieknek”, azaz „Németújváriaknak” hívja őket. L. p. 28. stb.

25 Bél család-történeti kutatásaira még l. TÓTH 2010.

26 Batthyány Lajos magasztalását l. C pp. 133–134, kiadásunkban: 331.

27 L. Bél Máttyás levelét Batthyány Lajosnak. Pozsony, 1735. november 29. In: BÉL 1993. nr. 543. Kapcsolatukra még l. TÓTH 2007a I. 106–107.

ismertetése. Ezután felhagyott a járási beosztással, mert a következő fejezetben egységesen tekintette át a vármegye várait és kastélyait, majd mezővárosait „és népesebb falvait”. A várak, kastélyok leírása nem tartogat érdekes adatokat, ha nem számítjuk Szalónak váránál egy felirat lejegyzését. A mezővárosok között Szombathely leírása kétségtelenül a legkidolgozottabb fejezete a különleges résznek. Bél alapos értekezést ír az antik Sabariáról, amelyet helyesen azonosít Szombathellyel; részletezi, hogy saját korában milyen római emlékeket szoktak találni a lakosok (kőoszlopok, feliratos téglák, sírok, kikövezett csatornák, pénzérmék). Figyelemreméltó, hogy közli néhány antik feliratnak, reliefnek a rajzát. De több későbbi feliratos emléket is írásba foglalt, pl. hetési Pethe Márton győri püspöki adminisztrátor – mindaddig azonosítatlan – feliratát, amely felirat bizonyítja azt az eddig ismeretlen tényt, miszerint az egyházfő 1599–1602 között megerősítette a városfalat.²⁸ De érdekes a Szentháromság-oszlop felirata is, amelyet Bél ugyancsak lejegyzett. A többi mezővárosról nem volt érdemi információja.

A 320–381. oldal közötti rész, mint ahogy már többször szó volt róla, nem Bél Mátyás tollából származik, hanem a kancellária, pontosabban Batthyány Lajos által felkért személyek – egészen bizonyosan vármegyei tisztviselők – munkája, amelyen Bél valószínűleg semmilyen utólagos korrekciót nem végzett (l. **b**, [**Canc**], **C**). A szöveg élesen elüt Bél szövegétől „vármegyei”, avagy „hivatali” latinságával, ugyanakkor viszonylag gazdag adattárat nyújt a területre. A településeket járások, azon belül legtöbbször uradalmak szerint sorolják fel; röviden közlik az uradalom földjének minőségét, szőlőhegyeit, lakosságának nemzetiségét, életmódját (általában a földművelés, szőlőtermesztés, egy-két helyen a bányászat szerepel). A legjellemzőbb adat azonban az egyes települések birtokosa vagy birtokosai; ez az információ szinte soha nem hiányzik. Emellett viszonylag sokat írnak a kastélyokról, várakról, ahogyan a településeken található malmokról is mindig pontosan beszámolnak. A 18. sz. végi másoló megpróbálta „integrálni” a szövegbe ezt a részt, ez azonban csak a margójegyzetek írásában, a szöveg tagolásában és bizonyos esetekben a települések megszámozásában nyilvánult meg – maga a kancelláriai pótlás érintetlen maradt (l. **C**).

Hangsúlyosan jelölni kívántuk a kiadásunkban, hogy a fent részletezett adatgyűjtés nem Bél munkája: ezért kisebb betűmérettel szedtük, hogy jól elkülönüljön a tudós által írt szövegtesttől. Minthogy idegen szövegről van szó, nem alkalmaztuk rá azokat az egységesítő ortográfiai elveket, amelyeket Bél szövegeinél elvégzünk (a *j* kiiktatása és egyéb, Bél stílusára nem jellemző sajátosságok – pl. *hystoria* stb. – javítása, stb.).²⁹ Az adatgyűjtés **C** kéziratban lemásolt változatát összevetettük a kancelláriai anyagban őrzött fogalmazvánnyal ([**Canc**]); jegyzetben jelöltük a két szöveg eltéréseit, illetve sok helyen javítottuk, illetve kiegészítettük a fogalmazvány segítségével a **C** szövegét, mivel a másoló számos alkalommal kénytelen volt kihagyni szavakat – alighanem a másolt irat sérült volta miatt –, és elég sok hibát is vétett.

Hogy a **C** kézirat eredetije sérült volt (valószínűleg vízkár érte), ahhoz semmi kétség nem fér: erre mutat Miller Jakab Ferdinánd már fentebb idézett megjegyzése,³⁰ és a **C** kéziratban lévő, előbb említett kihagyások, ahol az írnok kipontozással jelölte, ha valamit nem tudott elolvasni. De mindennél ékeesebben bizonyítja a **C** eredetijének rossz állapotát a **C** kéziratban lévő elírások, félreolvasások tömkelege. Vas leírásának kiadásánál ezek emendálása, illetve lehetőség szerint az eredeti Bél-szöveg rekonstruálása jelentette a legnagyobb kihívást.³¹

V. Összegzés

Adatközlők: A Kancellária, illetve Batthyány Lajos által megbízott, vlsz. vármegyei „ellenőrök” (*deputati revisores*) (**b**, [**Canc**]); ismeretlen vármegyei birtokos (l. [**Ő**]).

28 L. a 401. oldalon a jelen kötetben. Még l. a felirathoz fűzött jegyzetünket!

29 Ezekre l. BÉL 2011. 18–19. Még l. a jelen kötet bevezetőjét.

30 L. a 18. jegyzetet!

31 Az elírásra egy jellemző példát l. az általános bevezetőben (9–10, 4. jegyzet).

Ellenőrzés: vármegyei-kancelláriai (b, [Canc])

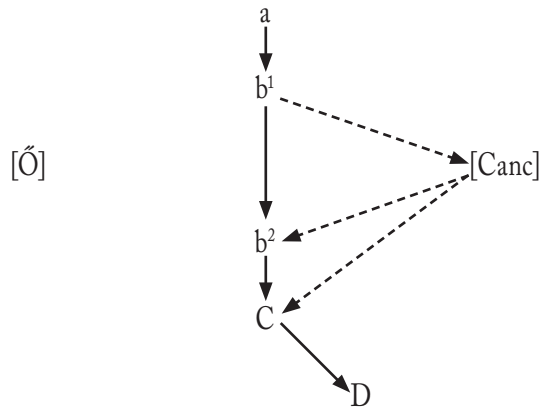
A szövegkiadás alapját képező kézirat: C

Fordítás: BÉL 1931. (Szombathely leírásából néhány részlet); GÉFIN 1941. 26–27. (Szombathely leírásából a vár ismertetésének egy része); BÉL 1959. (Szombathely leírása, latin-magyar bilingvis); BÉL 1976–1977. (kihagyásokkal); BÉL 2008b (a tótsági várak, városok és falvak leírása, a BÉL 1976–1977. vonatkozó részének javított fordítása; magyar és szlovén fordítás)

Irodalom: BENDEFY 1976, BENDEFY 1977.

INTRODUCTION

I. Stemma of the manuscripts

II. Creation process of the county description

Bél finished the first version of the description (**a**) in 1728. He made it copied (**b**), then he sent the description (which was very defective at that time) together with the one of Zala county for revision to Lajos Batthyány, who was the lord lieutenant of Vas county and the surrogate lord lieutenant of Zala in 1728. Batthyány with all likelihood assigned the work of revision to the general assembly of Vas county, because as it can be read in the assembly's protocol, a committee was formed in July 1729 for the revision of Bél's work. But the committee most likely delayed its task, because Bél had to complain to the Locotenential Council about not having Vas and Zala counties controlled. In 1733 finally he received the two descriptions from the Chancellery – because in the meantime Batthyány became Chancellor. As for the description of Vas, the Chancellery sent a lot of observations and large additions, including an enumeration and also a short presentation of the settlements in the county (**[Canc]**). The document was prepared by assigned „revisors”, who were with all certainty county officials, since in spite of no trace of accomplishing the task in the assembly's protocol, it is absolutely clear from the characteristics of provided information (e. g. the scrupulous enumeration of landowners at every single settlement) that the county officials were the source.

After Bél had got the manuscript (**b**) back, he did not deal with it for a long time. Sometime after 1732 he received a short description of „Őrség district” (**[Ő]**) from a local landowner, but he did not use this material at all. In 1743 he began to work on the description again, which means that he started to correct and complete the manuscript (**b**²) – partly using the observations sent by the Chancellery (**[Canc]**), partly according to his own conceptions. But when he reached the review of the settlements sent by the Chancellery in the observations, he suddenly stopped. Maybe he was frightened by the fact, that he had to rephrase, and what is more, to rethink a vast amount of observations written in low quality; but he also must have been annoyed by the fact, that the data were somehow uneven: certain settlements were abundantly described by the revisors, while others were only enumerated. Furthermore the conception of Bél was not respected in the description, although it is likely that Bél had informed them on what he wanted to know about the settlements. So he deferred the work until later – maybe he hoped that some of his assistants would collect more accurate data – but it seems to have never happened. The copy compiled at the end of 18th century reflects that abandoned work: its major part (pp. 1–320.) is based on the manuscript revised and completed in 1743–1744 by Bél, while the last section (pp. 320–381.) presenting

the villages is a meticulous transcript of the supplement by the Chancellery (see **C**). From this manuscript György Gyurikovits made a transcript some time in the 1820's (**D**).

III. Presentation of the manuscripts

a

1: -

2: [**Comitatus Castri Ferrei**]

3: (The manuscript cannot be found)

4: Description of Vas county.

5: Mátyás Bél must have finished the first version of the description about 1728 – we signed this hypothetical draft by the letter **a**. This draft was still quite incomplete. The presentation of the villages of the county was missing, which induced Bél to ask Lajos Batthyány for help (see **b**). Besides the review of the contemporary conditions of towns and castles was insufficient (that didn't change significantly later).

6: Around 1728 (see **b**)

b

1: -

2: [**Historia Comitatus Castri Ferrei**]

3: (The manuscript cannot be found)

4: Description of Vas county.

5: The earliest trace of the description of Vas county can be found in the protocol and also in the documents of the general assembly of Vas county. From these sources it is clear that in the particular congregation held on 18th July 1729 a term was assigned “for the revision of the work of Matthias Bél”, and also a committee was formed that would hold its meeting in Szombathely. The committee's members were János Foky deputy lord lieutenant (*vicecomes*), János Dugovics notary, the four magistrates (János Zobothin, László Rosty, Pál Mlinarics, Zsigmond Vajda), additionally Imre Nádasdi (Nádasdy), László Kisfaludi (Kisfaludy), Miklós Rosti (Rosty), Ádám Radosztics, László Sallér, István Zarka (Szarka) and Pál Kanitsár.¹ The letter written by Bél to the Locotenential Council in on 9th July 1732 gives an answer to the question of how the manuscript got to the county authorities. According to what Bél wrote, the description was at the county authorities for revision at that time, and the lord lieutenant (*comes supremus*), Lajos Batthyány was devoted to promote this revision.² However, in the same letter, at Zala county can be read that “four years before”, in 1728 Bél gave the descriptions of Zala and Vas to Lajos Batthyány (being the vicarious of the lord lieutenant of Zala county at that

1 We quote here the draft of the protocol found in the documents of the general assembly, because it is more complete: “Pro revisione operis Matthiae Bellii praefigitur terminus pro die 16. mensis Augusti. Deputantur P. Dni D. Joannes Foky Vice Comes, D. Notarius Joannes Dugovics, quatuor Dni Processuales Judlium, D. Emericus Nádasdi, Ladislaus Kisfaludi, Nicolaus Rosti, Adamus Radosztics, Ladislaus Sallér, Stephanus Zarka, Paulus Kanitsár; convenient Sabariae.” See VaML IV. 1. b. the documents of the general assembly of Vas county, documents of the assembly, particular assembly, 18th July 1729. The name of the magistrates are not given in this note; but they are enumerated in the introduction of the protocol. See *ibid.* Also see IV. 1. a. Protocols of the general assembly of Vas county, protocols of the particular and general assemblies 1728–1732. p. 243. See the note relating to Bél in the protocol *ibid.* pp. 244–245. (the name of Imre Nádasdy is missing from the enumeration).

2 „Castriferrei, est in revisione Comitatus, in qua procuranda, multum operae locavit ipse Dominus Supremus Comes.” See Mátyás Bél's letter to the Locotenential Council. (Fragment.) Pozsony, 9th July 1732. In: ТóТН 2006а App. IV. See the quoted part *ibid.* p. 75.

time), but they have been still in revision.³ Which means that Bél sent the engrossed copy of county Vas to Batthyány in 1728, and the lord lieutenant probably forwarded it to the county authorities. That lost copy was signed with letter **b**, and its uncorrected version was signed with **b**¹.

This copy given to Batthyány was probably the same as the one returned by the Chancellery to Bél on 28th May 1733 with the observations regarding the description attached ([**Canc**]),⁴ since Batthyány himself was not only the lord lieutenant of Vas, but also the “second vice chancellor” from 1727, and the chancellor from 1733. It must have been him who assigned several revisors to the revision of the description of Vas county – as written in the end of the letter of the Chancellery.⁵ Bél, as we saw, also emphasised Batthyány’s contribution to the revision in his letter of 1732. As it was noticed above, this version signed with **b** was incomplete, because the revisors denoted, that “the author”, i. e. Bél asked them to describe the cities, market towns and villages by districts, which means he asked them to complete the text.⁶ His wish came true: the Chancellery’s revisors provided him with plenty of additions and information, and amongst others they supplied the description of the villages which had been the biggest deficiency of the description.

As it appears from the only remained copy signed with **C**, Bél partly accepted the observations and additions of the Chancellery. These additions were adapted to his own style by himself and inserted into the description (the corrected version was signed with **b**²).⁷ It can be observed that these corrections were made by Bél quite late, because from two notices of him it is obvious that he dealt with the text around 1743–1744.⁸ Probably he rephrased and completed the genealogical part at that time, however it is interrupted while presenting the Nádasdy family. Certainly we do not encounter a scribe’s error here, since the upcoming special part is precisely transcribed. More likely Bél himself interrupted the work for some reason.

But the description of the settlements sent by the Chancellery was left untouched by Bél. In copy **C** from page 320. – where the presentation of the settlements by districts should have followed – the additions of the revisors were inserted without any particular changing.⁹

3 „Szaladiensem, cum priori [sc. cum Comitatu Castriferrei – noted by me, T. G.] Excellentissimo C. Ludovico Bottány [!] ante quadriennium traditus, adhuc in revisione haeret.” See *ibid.*

4 Not so much later, on 30th July 1730. Bél indicated in his letter to the Chancellery, that he had gotten the returned and revised description. See BÉL 1993. nr. 492.

5 „Et haec erant quae circa Descriptionem Comitatus Castriferrei *per deputatos Dominos revisores* annotanda, occurrerunt.” See [**Canc**] pp. 60–61., in the present edition 429.

6 „Quandoquidem *Author* partem 2ndam huius operis juxta distinctionem Processuum elaborari, sicque Comitatum eiusque urbes et oppida quaelibet, sed et vicos separatim in suo processu, cui adjacent describi postulavit, ideo huius quoque series, in quatuor omnino Processus divisa sequens esset.” See [**Canc**] p. 21., in the present edition 409.

7 The first note of the revisors refers to the mount „Sághegy”, and it says, that on the side of the mount that faces Veszprém county there are huge rocks and extremely high stone blocks: „post voculas *media arboribus* etc. addendum *praeterquam quod in eo latere, quo Veszpremiensem respicit Comitatum ingentia saxa, et praealtae rupes exurgant.*” See BÉL 1993. nr. 486. p. 284. Bél rephrased it this way: „eo tamen latere, quo Veszpremiensem respicit provinciam saxosus nimium est, ex praealtis rupibus asper.” See **C** p. 2., in the present edition 262.

8 He notes that „while he is writing these words,” in 1743 the work titled *Quadripartitum opus* was published, but its author, Pál Priletzky died during the work: „dum haec scribimus, opus quadripartitum, prodire coepit, sed cui immortalis est, Paulus Priletzky, Auctor A. MDCCXLIII.” See **C** p. 82, in the present edition 308. In another place he writes that while he was revising the text bishop Gábor Antal Erdődy died on 26th September 1744: „Moritur [sc. Gabriel Antonius Erdődy] dum haec recognoscimus MDCCXLIV. die 26. Septembris.” See *ibid.* 160–161, in the present edition 341.

9 Cf. [**Canc**] pp. 21–61., (BÉL 1993. nr. 486. pp. 291–306.) and also see **C** pp. 320–381, in the present edition 409–429. The accordance was already observed earlier by László Szelestei N., the collector of Mátyás Bél’s correspondence. In the preface of the edition of the correspondence he writes: „Description of Vas county published under Bél’s name in 1976–1977 (see BÉL 1976–1977. – noted by me, G. T.) is almost completely identical with our text...” (the appendix of the letter of Chancellery dated on 1733. – noted by me, G. T.). And a bit later: „The text (description of Vas county – noted by me, G. T.) in this state is not Bél’s work.” (I. SZELESTEI 1993. 8.). This statement however, as we saw, can be referred only the last 60 pages of the copy **C** (from which copy the translation mentioned by Szelestei N. was made), in which pages really the same text can be read as in the addition of the Chancellery. But the remaining part of the description is

Consequently it is probable that Bél delayed the editing of this part, simply attaching the relating pages of the letter of the Chancellery to the manuscript; which pages were continuously copied by the maker of copy **C**, as if it belonged to the description as well. Otherwise it would be hard to believe, that Bél inserted these additions unchanged into the text, and he got made a copy containing the Chancellery's supplements as its integral part. It is unlikely because the additions are different in their style and structure from the relating parts in Bél's descriptions – that is the review of the villages –, and also because the already indicated sentence, in which the Chancellery mentioned Bél's request for supplying the descriptions of villages by districts,¹⁰ was left in copy **C** along with the other segment relating to the “appointed revisors”, that is, the men who made the additions.¹¹ Undoubtedly Bél would have deleted these sentences in the text, if he really had intended to insert the additions into his work. Besides there are a lot of recurrences in the additions compared to the part written by Bél, because in the additions the towns and castles of the county are also presented (as the parts of the districts), although they were previously described by Bél in the first part. It is impossible that Bél would not have noticed this kind of serious anomalies.

6: Apparently the manuscript itself was made sometime in 1728, and the corrections were certainly inserted after the Chancellery's letter and appendix had been posted (28th May 1733), and partly in 1743–1744 (see above).

[Canc]

1: MOL A 35 Conceptus Expeditionum June 1733 no. 68.¹²

2: *Observationes circa Hystoriam [!] Belianam, in ordine ad Comitatum Castriferrei.*¹³

3: 68 pp.

4: The Hungarian Chancellery's draft of its letter dating of 28th May 1733 where they state that they send back the descriptions of Vas and Zala counties to Mátyás Bél; observations, additions to the description of Vas county written by Bél.

5: One hand's work with often recurring posterior corrections, additions. Undoubtedly it was prepared by officials from Vas county. The Chancellery sent it over to Bél on 28th May 1733 and the text later was incorporated into the description's only known copy (about this see **b**, **C**). The antecedent of the accomplished observations is that Lajos Batthyány as lord lieutenant of Vas county had supposedly forwarded the description previously sent to him by Bél to the county authorities in 1729, that consequently set up a committee on their general assembly in July for the accomplishment of the assignment (see **b**). However this committee did not put the data in writing or at least it was not in 1729 that the data collection gained its final form, since János Foky deputy lord lieutenant (*vicecomes*) for instance was a member of the committee formed in 1729 but he is mentioned as deceased in the observations.¹⁴ It's more likely that following Bél's pressing letter in 1732 (see **b**) the observations were prepared by the county officials summoned by Batthyány who was at that time already vice-chancellor. However it is of absolute certainty that county officials prepared the document since its major part consists of enumerating the landowners of each settlement. It is also likely that the magistrates selected into the committee or their delegates were the data collectors, since the magistrates are often mentioned in the text.

Obviously Bél did not receive the draft that subsisted amongst the Chancellery's documents, that we hereby described, but its fair copy: this is the reason why there are differences between manuscript **C** and the discussed draft, especially in

obviously written by Bél: the observations of the Chancellery and the revisors were added to this part, and they always noted, to which chapter of the original text they intended to attach something. (See [Canc] pp. 1-20.)

10 See note 6., and **C** p. 320.

11 See note 5. and **C** p. 381.

12 Published in BÉL 1993. nr. 486.

13 On the dorsum of the manuscript: „Reflexiones super Historia Beliana ex parte Comitatus Castriferrei.”

14 „...haeredum Joannis condam Foky V. Comitatus Comitatus hujus...” See [Canc] p. 37. About his participation in the committee see **b**.

the writing of proper names. Besides the scribe's negligence and his autonomous way of writing proper names or the bad quality of manuscript **b** could also cause the differences.

6: 1732–1733.

[Ő]

1: EFK Hist. I. kkkk/9.

2: **Districtus Őrség.**

3: 4 pp. [pp. 225-228.]

4: Description of the district „Őrség”.

5: The text is written by an unknown author about the villages of Őrség. The short description was certainly made on Mátyás Bél's request, since the author remarks that he is not familiar with habits concerning engagements and nuptials – from which we deduce without doubt that he refers to the questionnaires used by Bél, because these contain questions about the customs of the inhabitants, including questions on customs when wedding.¹⁵ The only thing the author writes about himself is that he had been owning a village in the district for a while – but he does not reveal, which one.¹⁶ He enumerates 17 villages belonging to the district, but he does not write about them particularly, only providing some general information; except for Alsó- and Felsőőr, about which settlements he makes a few interesting remarks. But the information he had given was not utilised in the description, because, as we saw, Bél postponed the description of the villages, therefore he probably put this one aside as well, since it provided data for the postponed part.

6: The manuscript was written after 1732, because it is mentioned in the text, that the churches of protestants were taken away this year.¹⁷

C

1: EFK Hist. I. s.

2: **Comitatus Castri Ferrei.**

3: 381 pp. 370×270 mm.

4: Description of Vas county.

5: This manuscript which was made probably in the end of the 18th century is the earliest remained copy of the description. Its original (undoubtedly manuscript **b**) got damaged by water, and the text was reconstructed by Ferenc Szarka, employee of József Batthyány archbishop, who had bought Bél's manuscripts – as Jakab Ferdinánd Miller, the bishop's secretary, clearly refers to it in one of his notes.¹⁸ It is questionable if Szarka was the copyist in reality: on a late copy of Veszprém county's description his name is mentioned as the author, however the writings of the two texts are different.¹⁹ Therefore it is likely that the present manuscript is another transcript based on Szarka's copy.

The scribe of manuscript **C** copied not only the text written by Bél, but also the supplements of the data collection carried out by the Chancellery and the county authorities, which were probably posteriorly attached to the manuscript (see **b**, [**Canc**]). It is to be noted that these supplements in the copy **C** are already slightly “edited”. The text is divided

15 See the text in [Ő] p. 2. (226.) About the questionnaires see TÓTH 2006a 80–82, especially p. 80. See also TÓTH 2007a I. 65–73, especially: 69–70.

16 See Ő p. 2. (226).

17 See *ibid.*

18 Jakab Ferdinánd Miller in his *Appendix* writes: „Solummodo Comitatum Castriferrei Dominus Franciscus Zarka de Tanna [?!]... indefessa opera proxime restituit, nitideque descripsit.” See MILLER 1775. 216. About Miller's *Appendix* see also TÓTH 2007a I. 14–15, 153.

19 See manuscript **D** of Veszprém county's description and its review in the present volume (513.).

into chapters by districts; the villages are numbered as long as any information is added regarding them;²⁰ some castles and domains belonging to them are signed with letters;²¹ and finally, there are marginal notes beside the text. However, we are of the opinion that all of these editorial corrections are made by the copyist, who wanted to format the additions of the Chancellery this way. It is proved by the fact, that the title of “District I.” is inserted by him posteriorly,²² which means he decided to divide the text this way while copying. Furthermore, Bél did not use letters in the descriptions to sign castles or anything else, and the marginal notes we mentioned are far from his style, and they are obviously just taken out from the text.²³ The manuscript made this way is deceptive: on the surface it seems to be an extensive and solid description, but in fact a significant part of it (which part can be the most important for the research), more than 60 pages is not written by Bél.

6: The first half of 1770s.

D

1: Fol. Lat. 3778.

2: *Mathiae Belii Notitia Comitatus Castriferrei a Georgio Gyurikovits ex exemplari Biblioth. Prim. Titt. I. s. descripta.*

3: 96 ff. 390×240 mm.

4: Description of Vas county.

5: As revealed by the above title, György Gyurikovits prepared this transcript based on the previous manuscript (C).

6: In the 1820's.

IV. Short review of the county description and the principles of the text edition

The description of Vas county is rather uneven in its content and at many places can be characterised as incomplete or unclosed. The first big unit, the nature-geographical section of the general part contains the usual topics: it includes the etymology of the county's name, boundaries, mountains and rivers etc. (see C pp. 1–17.), with interesting data on mineral waters, fishery, hunting, pig-farming and swineherds, vineyards, mines etc. The political segment starts off like in other descriptions. The early history of the county continues with the description of the contemporary inhabitants – including also the county's German population called 'Hienc' – which is not particularly rich, followed by the presentation of the authorities. Yet coming to the review of the county's aristocratic families Bél discusses through almost two hundred pages (!) the region's noble families' history (landowners, former and contemporary to Bél), namely the Kőszegis,²⁴ Batthyánys, Erdődys and Nádasdys, mainly based on narrative sources (see pp. 28–216.). From historiographic point of view it is an extraordinary achievement, especially the conception of the history of the Kőszegis that Bél prepared using and colliding several foreign and Hungarian resources. This *excursus* is not spontaneous, nor is unique in the *Notitia*, since it was Bél's intention to give a comprehensive description of the noble families of the country.²⁵ To be noted

20 See e.g. C 322–326, in our edition 410–412. But the villages without information are not given numbers (see *ibid.* 333–334.)

21 See *ibid.* 329–349, in our edition 412–419.

22 See *ibid.* 320, in our edition 409.

23 E. g. in page 350. this marginal note can be read: “Ad dominium Szent-Gothard appertinentes vici”, in which one can observe “appertinentes” above all. The problem with it is that Bél never used this verb, but even if he had used it, he would have written “adpntinentes”, because he never noted the assimilation of the verbal prefix „ad”.

24 Along with the old historians Bél also calls them “Güssingenses”, that is “Németújvár's people”. Cf. p. 28. etc.

25 See Bél's genealogical researches in TÓTH 2010.

however that the part concerning the Batthyáns – especially the exaltation of Lajos Batthyány – shows some *captatio benevolentiae* meaning flattery for the leader of the Chancellery who had an influential role from the point of view of the publication of the *Notitia*.²⁶ Bél himself assured Lajos Batthyány of the respectful laudation of the family in a letter.²⁷ Unfortunately the monumental genealogical panorama remained unfinished: it breaks at the end of a chapter when describing the Nádasdys, especially the career of Ferenc Nádasdy II (1555–1604).

In the special part (pp. 217–320.) Bél initially intended to categorise the settlements of the county by districts. He put the district of Kőszeg at first place but he only prepared the description of the city of this name (pp. 219–272). The narration of the seige of Kőszeg in 1532 takes a major part in it. Miklós Jurisics' two letters are worth the attention: Bél publishes them in Latin translation (only one of those Latin translations was known previously). The presentation of the contemporary state of the city is rather poor, however the review of the citizens (the 'hienc' amongst them), of the Kőszeg vineyards and also of the peach cultivation is of some interest. Afterwards he abandoned the categorisation by district, because in the next chapter he reviewed the castles and residences, then the market towns and populous villages of the county uniformly. The description of castles and residences does not include any interesting data, excepting the note of an inscription at the castle of Szalónak. Amongst the market towns the description of Szombathely is undoubtedly the most elaborate chapter of the special part. Bél writes a thorough discourse on the ancient *Sabaria* that he correctly identifies with Szombathely; he then details that in his time what kind of Roman relics the inhabitants used to find (stone columns, inscripted bricks, tombs, paved canals, coins). It is noteworthy that he publishes the drawing of some ancient inscriptions and reliefs. He also recorded several later inscripted memorials, e.g. the previously unidentified inscription of Márton Pethe of Hetés, administrator of the episcopate of Győr, that proves a fact previously unknown: the prelate had the city wall fortified between 1599–1602.²⁸ The inscription of the Holy Trinity Column is also of interest. On the other market towns he did not have any reportable informaiton.

The section between pp. 320–381. as we have stated many times afore, is not authored by Bél but is the work of persons assigned by the Chancellery, more precisely by Lajos Batthyány – who were most certainly county officials – and Bél probably did not effect any changes on their work afterwards (cf. **b**, [**Canc**], **C**). The text distinctively differs from Bél's text with its official, "clerk-like" style of Latin, nevertheless it provides a relatively rich pool of data on the given territory. The settlements are enumerated according to districts and domains within them; each domain is briefly described by the quality of its land, vineyards, nationality of its populace and their lifestyle (generally agriculture, vine cultivation, in some cases mining are mentioned). The most characteristic data are the settlement's landlord(s): this piece of information is nearly never missing. Beside that they write relatively plenty on residences, castles just as well as they always account precisely of mills situated in the settlements. The scribe of the late 18th century tried to integrate this part into the text by adding margin notes, proportioning the text and numbering the settlements in certain cases – but the addition by the Chancellery remained intact (cf. **C**).

We wished to emphasise by marking it distinctively that the above detailed data collection is not Bél's work: therefore we typeset it with smaller fonts thus distinguishing it from the text body written by Bél. Since it is an alien text we did not apply the uniform orthographic principles that we usually do with Bél's texts (the elimination of *j* and other characteristics not typical in Bél's style – e.g. the correction of *hystoria* etc.).²⁹ The data collection's transcribed version in manuscript **C** was collated with the draft preserved in the Chancellery material ([**Canc**]); we made notes of the differences of the two texts and we also corrected or at many points completed the text of **C** with the help of the draft,

26 See Lajos Batthyány's panegyric in **C** pp. 133–134, in our edition: 331.

27 See Mátyás Bél's letter to Lajos Batthyány. Pozsony, 29th November 1735. In: BÉL 1993. nr. 543. About their relationship see also TÓTH 2007a I. 106–107.

28 See p. 401. in the present volume. See also our note relating to the inscription!

29 About these see BÉL 2011. 18–19. See also the introduction of the present volume.

since the scribe was often compelled to leave out words – most likely because of the damaged state of the manuscript – and he also made several errors.

The original of manuscript **C** was undoubtedly damaged (probably by water): Jakab Ferdinánd Miller's above quoted remark proves it,³⁰ as well as the previously mentioned omissions in manuscript **C** where the scribe marked it by points of ellipsis when he could not read something. The bad state of the original of **C** is most of all affirmed by the multitude of miswritings and misreadings. The greatest challenge of the publication of Vas county's description was emending those errors and reconstructing the original text by BÉL as well as it was possible.³¹

IV. Summary

Data providers: revisors appointed by the Chancellery, probably from the county (*deputati revisores*) (see **b**, [**Canc**]); unknown landowner from the county (see [Ó]).

Revisions: Chancellery and county (**b**, [**Canc**])

The manuscript to publish: **C**

Translation: BÉL 1931 (a few excerpts from the description of Szombathely); GÉFIN 1941. 26–27. (one part of the review of the castle from the description of Szombathely); BÉL 1959. (description of Szombathely, bilingual in Latin-Hungarian); BÉL 1976–1977. (abridged); BÉL 2008b (description of castles, cities and villages in Tótság; a corrected version of the related part of the previous translation in Hungarian and Slovenian).

Literature: BENDEFY 1976, BENDEFY 1977.

30 See note 18.

31 See a typical example of miswriting in the general introduction (13–14, note 4.).

COMITATUS CASTRI FERREI

PARS I.

GENERALIS

MEMBRUM I.

PHYSICUM

de

*Situ, natura, et opportunitatibus,
Comitatus Castri Ferrei*

S Y N O P S I S¹

<i>Orientalio Comitatus Castriferrei, et ambitus</i>	§. I.	<i>Soli, ac coeli ingenium: res frumentaria: vini gloria: fructus hortenses</i>	§. V.
<i>Situs: mons praecipuus Sághegye: reliqui montes: silvae vastissimae: alunt feras, et arbores glandiferas</i>	§. II.	<i>Rei pecuariae rationes: porcos saginandi modus: subulcorum facinora: glandium ubertas</i>	§. VI.
<i>Fluvii praecipui: Rabus: Lapinca: Pinkva: Günczia: Rivuli alii</i>	§. III.	<i>Venatus, et ferarum genera: altilia silvestria, et domestica: piscationis opportunitas</i>	§. VII.
<i>Fontes acidi</i>	§. IV.	<i>Fodinae sulphureae...</i>	§. VIII.

§. I.

Comitatum, quem Latine *Castri Ferrei* dicimus, eodem significato, Hungari *Vas-Vármegye*, Germani *Eisenburger Gespanschaft*,² adpellant. Qua ab urbe *Köszög* versus *Comitatum Szaladiensem* porrigitur, milliaria octo conficit, mensurae nimirum Hungaricae; inde paulatim adductior, ubi ad *Veszprimiensem* pervenit: quippe in latitudinem milliarium quinque coarctatus. Qua inter septemtrionem, et occidentem proicitur,³ grandi angulo, *Austriae* oram prospicit; sicuti *Styriam*, in meridiem versus.

*Orientalio
Comitatus
Castriferrei, et
ambitus.*

¹ synopsis add. a nobis sec. notas marginales ² littera a.) notam significans, quod nota ipsa deest, om. a nobis ³ corr. ex *projcitur*

Deinde obliqua, in orientem, et septentrionem latera vertit; altero *Semproniensem*, altero *Szaladiensem*, et *Veszprémiensem* regiones spectans: tum inflexu modico versus *Lauriniensem* incurvatus, iterum se in angulum cuneat, triquetrus, et triangulo maxime similis, in longitudine milliarium plus minus quatuordecim extenditur. Si *Nitriensem*, et *Zempliniensem* excipias, *Comitatum* Hungariae facile vastissimus est. [p. 2.]

§. II.

Situs: Pars ea Comitatus, quae Austriae, Styriaeque collimitanea est, editiori terrae situ, atque montibus distinguitur.

I.¹ Certe provinciam *Semproniensem*, qua haec *Köszögio* committitur, erectior mons separat, qui inde fronte in meridiem conversa, primum in *Austriam* insinuat, et maiore eius parte, ad dextram exclusa, trahit perpetua latera, donec per *Styriam* longo immisus limite in eam oram, quam fluvius *Arabo* secat, pertingat. Ibi fractus, post depressam vallem, iterum se erigit, atque sparsis hinc, et illinc perpetuis collibus varia iuga in regionem *Szaladiensem*, iterumque in *Styriacam* transmittit. Radices eius, agri frumentarii occupant, vineae latera vestiunt; fastigium altis, et opacis arboribus obsitum est.

*mons
praecipuus
Sághegye:*

II. Elegans imprimis est mons, et non Comitatus modo; sed totius etiam citerioris regionis praecipuus, quem Incolae *Ság-Hegye* nominant. Nempe ex planitie, nullis impedita clivis adtollitur, ea altitudine, ut in cacumen adscendentibus, integram fere Pannoniam Superiorem tanquam theatrum spectandam sistat, nec facile repereris, qui eidem sive positionis, sive adspectus, qua est, comparari omnino possit. Ima montis, vitibus sunt consita; media arboribus, cacumen in perlibratam planitiem subsidet, graminis ita foecundam, ut si annus faverit, plaustra foeni plus minus quindecim reddat, eo tamen latere, quo *Veszprémiensem* respicit provinciam, saxosus nimium est, et¹ praealtis rupibus asper. Ceterum mons ipse, sic satis spatiosus est, atque spectantibus eminus omni sua parte sibi ipsi aequalis, ut non a natura factum, sed gigantea quadam arte, roboreve positum existimares. Illud ad opportunitatem venustissimi montis accolae desiderant, quod siticuloso sit habitu, careatque perenni scaturiginum latice, magno vineaticarum operarum incommodo.² Summitatem montis, quam in calvitium herbidam expor- [p. 3.] rigi diximus, muro incinctam olim fuisse passim exstantia rudera sunt indicio; sed arcis, quae isthic aliquando sedisset, nec vola, nec vestigium superat, tametsi plebis sermonibus vulgatum sit, BELAM IV. vasti cuiusdam castris, post *Tartarorum decessum*, fundamenta isthic coepisse iacere, ut perfugio esset accolis, si quid ab sanguinolentissimo hoste periculi³ ingruerit denuo, quam tamen molitionem migraverit, quando procedente iam opere, experimento didicit, †siticulosiorem <esse> montem, petroso intus ingenio†,⁴ quam ut puteus in eo cavari possit aquarum perennium, et multitudini suffectarum. Atque sunt omnino in montis cacumine profundi cuiusdam, ac per vivam petram depressi putei vestigia, quae vulgi narrationem illam videntur adfirmare.

¹ corr. ex *ex* ² corr. ex *incomodo* ³ corr. ex *pericoli* ⁴ *siticulosiorem... ingenio* corr. ex *siticuloso monte petroso intus ingeniose* a nobis, quia hic textus maximopere vitiosus visus est nobis.

ⁱ *Notas „N^o” ante numeros positas, quas frustra in voluminibus Notitiae expressis, aut in mss. Belii aliis requiras, delere nobis visum est, cum haud dubitamus, quin eae a copista sint additae.*

III. Montium reliquos pari velle designare diligentia, hoc vero esset, laborem sibi consciscere propemodum inexsuperabilem. Quia enim qua *Austriae*, atque *Styriae* adfinis est, regio montibus horret,¹ quercu partim, partim pino incretis. Vix fere vicus est, qui non montem habeat sibi vicinum, cognominemque. Universim ergo pro situum ratione suis nominibus exstantiores omnes recensebimus. In his autem praecipui sunt: *Lenkenses*, *Ginsienses*, et inter hos ille, quem vetustae arcis Ginsiensis rudus *Óvár* dictum, insignem² facit hodieque. His accenseas, qui supra vicum *Szerdahely* adsurgit, et partim aede sacra, *B. Vito* dedicata, partim *Eremo* nobilitatus est. Excipiunt hunc *Bosokiensis*, *Ó Hodasiensis*, atque inter hos *Robonczensis*, in cuius valle perennis idemque ubertatis eximiae fons scatet, qui vetere Romanorum adpellatione hodieque *Fons Dianae* dicitur: forte quod venatus instituentibus, quorum praeses *Diana* fuit, aquis opportunitatem³ praebuit, ac derivatum omnino per subterraneos aquae [p. 4.] ductus fuisse Sabariam usque satis produnt rudera, quae eo tractu, qui a fonte ad coloniam illam Romanorum vergit, passim adhuc fortuito refodiuntur. Vicini hinc prominent: *Rupotiensis*, *Szalonakiensis*, *Borostyaniensis*, quorum valles in occidentem depressae, per fluvios, quos et †<temporarios>⁴ effundunt, et perpetuos, *Austriam*, atque *Styriam* ab *Hungaria* disterminant. Non longe ab his est in medio planitie,⁵ et ea quidem regione, qua *Pinkva* amnis fertur, surrectus, mons, cui a ferro nomen, *Vas-Hegy*, *Keresztensi* alteri, commissus. Hos demum *Cséteniensis*, et *Monyorókerekiensis* continuatis iugis, dorsisque, excipiunt. Neque longius hinc absunt, montes *Német-Ujvarienses*, quos inter, imprimis capita efferunt, *Lanczal*, *Szent Miklos*, et *Szent Kút*: praecipuae⁶ singuli sive ad lignationem, sive ad venatus opportunitatis. Vicini his adsederunt: *Szent Gothardienses*, et connexi illis *Felső-Lendvenses*, *Dobraienses*, atque ultra hos montes *S. Benedicti*, *Petroczyenses*, *Bokratzienses*, et insignis terrarum ille tractus, cui nomen a montoso habitu *Hegy-Hát*, id est, *montium dorsa*, enatum. Haec de montibus.

IV. Montium haec dorsa, iugaque silvarum, saltuosa partim, partim nemorosa spatia, quae passim distinguunt regionem, omnia ea commoditate aemulari posse videntur, quae montosarum positionum est propria. Nam is Comitatus habitus, ut qua montes mitescunt, et regio in planitiem exporrigitur, frequentes silvae, et fructuosae eae vicis intermittantur, et aliae aliis longius, latiusque diffunduntur. In his *Farkas Erdő* meretur commemorari, a luporum⁸ forte lustris, quos familiares istis sitibus fuisse oportuit, sic dicta: idem enim significat, quod Latinis est, *Luporum Silva*. Vasta ea est, et passim ita opaca, ut omnis generis feris lustra, immo vivaria possit praebere. Cum enim e regione vici [p. 5.] *Rum*, et vineae *Kám* iuxta profluentem *Rabum*, iniit, longo procurso, usque ad *Kemenyes*, in latitudinem vero, ad vicos *Miske*, et *Gércze* diffunditur. Est vero *Kemenyes*, silvarum altera, quae hac ora, famam meretur, quae ubi a *Simonyi* vico increscere coepit, ad *Rabum* amnem, milliaria duo lata, pertingit; cum contra ad fluvium usque *Marczal* tria milliaria longa procurrat. Vicis passim insidetur, sterilis quidem agri, sed fructuosi tamen, ob saginam porcorum, quam anno glandi amico, et copiosam praebet, et multae utilitatis.⁹ Totus hic silvarum tractus, et qui huic insunt vici, *Kemenyes Alya* dicitur.

reliqui montes:

*silvae⁷
vastissimae:*

¹ corr. ex *boret* ² corr. ex *insigne* ³ corr. ex *oportunitatem* ⁴ spatium hic a copista relictum est, fortasse quia in ms. originali quid hic scriptum esset, legere non potuit; quod ita a nobis est suppletum. Cf. infra in p. 264. *temporariis aquis turgescunt* ⁵ corr. ex *planitie* ⁶ corr. ex *praecipue* ⁷ corr. ex *sykvae* ⁸ corr. ex *lupporum* ⁹ corr. ex *vilitatis*

*alunt feras,
et arbores
glandiferas.*

V. Nec praetereunda silva *Paniciensis* est, et si enim magnitudine praecedentes haud exaequat, tamen utilitate contendere cum iis potest; ob ferarum imprimis frequentiam, ob quam vivarium dici possit, natura instructum. Est et silva ea memoranda omnino, quae pene vicum *Füsztó* exporrige incipit, atque iuxta fluvium *Gyöngyös* ad fines usque *Comitatus*, vasta satis amplitudine, diffunditur, dum *Semproniensi* agro, ad vicum *Goar* se insinuet. Silva, si quae alia, multarum utilitatum: nam et glande, cum favit coelum, luxuriat, et arbores educat, contignandis aedibus perquam commodas. His merito accensus *Köszögienses*, *Robonczyenses*, *Szalonakienses*, *Borostyanienses*, *Alhoienses*, *Balfoienses*, *Örienses*, *Vörösvárienses*, reliquae, longo utique procursu, connexae. *Szent-Gothardienses* item, *Ivanczyenses*, *Radoczyenses*, *Jakienses*, partim multa¹ ubereque quercu, partim pinitis, quasi ex industria consitae. Ergo, inexhaustae lignationis est terrenum huius, atque ob vasta haec, et glandifera querceta, proventu porcorum imprimis utile. [p. 6.]

§. III.

*Fluvii
praecipui:*

Fluvios quod attinet, frequentibus iis, atque uberibus, regio interluitur. Horum praecipuos meminisse iuverit. Et

Rabus:

I. ARABONEM quidem alibi descripsimus, quem hic RABUM vocabimus. Invehitur in *Comitatum*, ex *STYRIA*, primoque omnium *Fanum D. Gothardi* adluit. Inde per campos vagatus, loco *Cseretnek* se insinuat, acceptoque illic in societatem *Lapinka* amne, recta orientem versus ad vicum *Csákány* fertur. Atque ubi hic accessione rivuli² cuiusdam auctus est, cursum ad *Körmöndum* tenet. Multum illic, profluente *Pinkva* increscit, atque maiori iam aquarum mole tumens versus *Vasvár* devolvitur; vixque *Ikervár* praeterlapsus est, quum vicissim *Güntzia*, Hungaris *Gyöngyös*, intra alveum accepta, *Sárvár*³ penitus adluit. Tum perpetua silva medius, medium quoque *Comitatum* interluens, in agrum *Semproniensem* exspatiatur.

Lapinca:

II. LAPINCA, ex *Styriae* montibus deiectus, modicum, a primis fontibus flumen est; sed ubi invaluit, persaevum. Locupletatur enim compluribus rivis, ut molis perenne agendis sufficiat. Ergo subinde grandior factus, piscosiorque, ubi ad *Cseretnek* venit, in Rabum illabitur.

Pinkva:

III. PINKVA, ex montibus *Austriae* delapsus, nomen *Pinkafeldae*⁴ tribuit. Inde ad orientem solem conversus, varios *Comitatus* vicos interfluit, actisque hinc et illinc molis frumentariis, quibus maxime accolis utilis est, situato vario alveo affluens, ad *Körmöndum* Rabo se intimat. [p. 7.]

Günczia:

IV. GÜNTZIA, Hungaris *Gyöngyös*, accedit ex finibus *Austriae*, atque in regionem *Castriferrei* ad vicum *Steinbach* illapsus. Civitati *Köszög*, quam adlambit, Germanicum nomen *Gintz* communicat. Qua sui fontis aquis venit, exilis vadosusque est, neque, nisi ubi *Sabariam* adtigit, exuberans. Inde digressus, saepe improviso imbri eousque intumescit, ut se ipsum non capiat. Ad oppidum *Sárvár*, *Arabonem*, ex se aquarum, et piscium divitem locupletat.

Rivuli alii.

V. Rivulorum reliquos, qui partim perpetuis scaturiginibus demanant, partim torrentium ritu temporariis aquis turgescunt, hinc atque illinc nominandi erit locus. Nam

¹ corr. ex multae ² corr. ex rivali ³ malim Sárvár ⁴ corr. ex *Pinkafelde*

est hoc sane, in calamitatibus *Comitatus* censendum, quod sive diffugientium nivium, sive imbrium aestivorum aquis, facile, atque ultra modum invalescant, fluitantes passim amniculi, et ubi ripas supergressi sunt, regionem depressam offundant, mireque corrumpant.

§. IV.

Fontium potatu liquidorum, neque modus, neque numerus. Praecipui sunt acidi, quibus exundat regio. In his, *Tarcsaiensis*, Germanice *Tartzendorffensis*, Hungaris *Tarcsa*, non tam¹ adprobatione² gustus, quam efficacitate medica excellit; quippe qui, igne calefactus, balnea praestat saluberrima, et corporibus aegris accommodatissima.³ Puteus est loco depresso, haustus haud profundioris, quam, qui manu prehendi queat. Aquae color albicat, saporis acris, et grave quiddam, ac fere sulphurosum exhalantis. Bibi tamen potest sine molestia,⁴ licet haud aequali profectu [p. 8.] omnium. Qui ex pectore laborant, tussunt hausta aquae: praesertim, si vino misceant. Quod lavantium ibidem, singulare est, sive recreandi semet, sive valetudinem cuiusvis explorandi, exercitium. Confluent enim multi, cum sunt lavationis tempora, non ex vicina tantum; sed e longinquiore etiam oris, valetudinis curandae gratia. Aedicula est ad fontem, in quam deductae canalibus ligneis aquae, atheno concalescunt, ad dispensanda, singulis alveis,⁵ balnea, qui ordine dispositi cuilibet quantovis pretio adparantur. Aquarum virtus, pectoris praecipue valetudine discernitur. Qui eodem firmi sunt, reliquas corporis noxas,⁶ eleganter diluunt; aegrius contra habent, qui difficulter anhelitum trahunt: aqua pectus praefocante. Convalescentium autem iudicium, languore quodam, artus post balneum occupante innotescit. Itaque communis sors lavantium ea est, ut reduces, dum valetudine confirmantur, varias lassitudines, torporemque corporis totius persentiscant. Tametsi vero, adparata sic, ex fonte hoc *Tarcsiensi*, balnea, variis morborum generibus edomandis pulchre sufficiunt; tamen praecipua eorum efficacia est, in depellendis articularibus,⁷ podagricis, chiragricisque⁸ doloribus, si tunc adhibeantur, ubi primi morborum insultus remiserunt. Quod sane multos sua ipsorum experientia condocuit. Nomen fons a vico *Tarcsa* habet; tametsi a *Pinkafelda*, non longe illic disiuncta, et *Pinkafeldensis* vocetur.

Fontes acidi.

II. Haud longe hinc distant in meridiem aquae acidae *Goberlingenses*, gustus paulo melioris; sed balneis inusitatae. Scatent loco campestri, ad vicum *Goberling* prope *Szalonok* oppidum, cuius quidem incolis liberaliter potum administrant. Nec minoris usus sunt, aquae, <quae>⁹ in finibus provin[p. 9.]ciae *Szaladiensis*, et *Styriae* occurrunt. *Petancensis* uber est; sed sapidior *Petrocensis*. *Szudicensium* autem durior: quippe, quod gravius quodpiam sulphur, bitumine foetidum egurgitat.

§. V.

Regionis ea positio, quae ad orientem vergit, coelo, auraque fruitur mitiore; sed quae ab occasu, et septemtrione iniuriae ingruunt, situ vix montium silvarumque obtectu

Soli, ac coeli ingenium:

¹ corr. ex *tamen* ² corr. ex *approbatione* ³ corr. ex *acomodatissima* ⁴ corr. ex *molesti* ⁵ corr. ex †*vannis*
⁶ corr. ex *nexas* ⁷ corr. ex *artriticis* ⁸ corr. ex *chiracisque* ⁹ add. a nobis

res frumentaria:

prohibetur. Terra igitur illic passim aprica est, et coloniis ponendis opportuna. Miranemorum, silvarum, montium, et vallium cum planitie mixtura, et domicilia praestat incolis, et pabulum pecoribus, solo, fluviis commode pererrantibus, omnis generis annonam ferente benignius. Agri imprimis campestres, si annus concordarit, atque cultus accesserit scrupulosior, messes ferunt, quam sperare possis, ditiores. Ita est agri indoles, cum coelum habuit amicum. At ubi hoc se praebuit, solito austerius, insignis rusticationis esse consuevit difficultas, quando montes occidui, et aquilonares, multum ex vicinis provinciis, et contagii trahunt, et calamitatis infligunt, regioni in amoenam alioquin, et foecundam, silvosamque planitiem diffusae. Enim vero, fit per saepe, ut durae, et nimium egenae hiemes, eademque coris, et aquilonibus infestae, nudas, brumali eo tegmine, segetes, exurant penitus. Sin contra solito decidere altiores, sedentque postea, diutinae, novae hinc non raro agris iniuriae parantur. Nam, cum

Diffugere nives redeuntque gramina campis,¹

vini gloria:

increscunt sinuosi annes extra omnem modum, atque sementis herbescentem iam viriditatem cum limo obruunt, tum locis potissimum eluvio[p. 10.]nibus perviis, ab ima radice, non amplius vernaturam revellunt. Idem fit aestivis quoque imbribus, quia ex eorundem montium habitu, et frequentes decidunt, et multa saepe grandine permixti. Quibus rebus fit, ut fraudetur agricola proventu annuo: quod quia evenit frequentius, et excipientibus se frequenter annis, oportet rem familiarem agrestium angustam fieri atque aerumnosam. Haec in plana illa, beatioreque¹ Comitatus ora accidunt. In montibus *Styriae, Austriaeque* obsidentibus, steriliora iuxta ac calamitosiora sunt omnia; quod situs quidem, qui in agros frumentarios exarantur, uti suspensi, ita sabulosi sunt, et qua topographia, qua effoeta, argillaceaue gleba deformes: ut inutilia passim pineta positusque inaccessos alios nihil queramus. De porcorum, per silvas quercinas, proventu, saginaeque, supra fecimus iudicium. Praecipua in Comitatu per idoneos colles, vitis, et quod ea gignitur, vini gloria est. Princeps *Köszögiense*, non vernaculorum² modo; sed exterorum etiam iudicio habetur. Et superat omnino, cum generositate tum nativa illa aetatis patientia, vina, Comitatus omnia. Quam ob rem, *Semproniensium* iam, *Rustensiumque*, fructum tota trans-Danubiana Hungaria nobilissimum, aemulari coepit omnino, placuitque vinariis mercatoribus, non secus, quam si iisdem illis collibus fuisset editum. Proxime ad huius laudem accedit vitis *Vashegyiensis, Rohonczyensis, Keresztesiensis, Pogányiensis, et Csétyiensis, Nusznahegyiensis, Szentbibroczyensis*, ac denique *Német-Újváriensis*. Tametsi enim neque praestantia, neque tolerandae aetatis patientia, adaequant vineta *Köszögiensia*; tamen fundunt vinum, probum oppido, et sive sapore, sive efficacitate *Köszögiensi* suppar, et [p. 11.] nota secunda dignissimum. Pomorum tam variis, gratisque generibus excellit, ut non facile reperias provinciam, quae huic fructus gloria praecellat. *Pruna* imprimis *Persica*, cerasaque et nuces castaneae praecipua nobilitate commendantur: apud *Köszögienses*, imprimis, ubi et ad molem³ alibi inusitatam

fructus hortenses:

¹ corr. ex *beatioresque* ² corr. ex *vernarum* ³ corr. ex *molam*

¹ Vide *Hor. Carm. IV. 7. 1.*

excrescunt, et ea sunt succi probitate, ut inter mensas secundas, etiam lautissimorum hominum, adponi videas, et magna gustus adprobatione comedi. Certe ab incolis passim, ac Viennam potissimum tanta cum gratia dono mittuntur, quanta in istiusmodi donariis esse potest maxima. Hinc nobilis ille adultusque mos, ut, sicuti *Posonienses*, cerasa praecocia, uvas primigenias *Sempronienses*, ita *Köszögienses* pruna Persica ad mensas regum primi adportent. Nec viliores sunt amygdalae,¹ pira item *Cosomana*, et *Pergamotena*, malaque tum *Cidonia*, tum *Bosnica*: ut sive praestantia fructuum, sive copia, nostra haec regio vicinis dudum coeperit anteire.

§. VI.

Quod ad rem pecuariam adinet: educat provincia †veriusque² pecudis genus maius, minusque. *Boum* forma, albicans est, mediocris magnitudinis; tametsi et hic maiores campis gignantur; montibus tamen robustiores, et ad rusticandum magis idonei: utrumque tamen genus, si macella domestica excipias, raro ad mercatus propellitur. *Equi* montana itidem regione sati, et fortitudine praestant campestri[p. 12.]bus, et specie;³ sed quod mirere, quum diu vivere possint alibi, oculorum hic usum amittant, et ante viribus deficiant;⁴ quod, utrum montanis exhalationibus, quae passim sulphurosae sunt, an onerum vectitandorum nimietati adtribuendum, viderint, quorum id cognovisse, cavissequae interest. Alioquin quadrigis nulli alii aptiores; ita, et compage molis comparati sunt, et robore. *Ovium*, ut alibi, hic etiam duplex genus est, domesticum alterum, quod *Hungaricum* vocamus, alterum exterum, seu *Germanicum*. *Bubali* rariores sunt, et *asini*; sed *porcorum* maximum utrobique montosa illa, et plana haec ora seminium propter silvorum regionis habitum, eundemque glandium divitem. Alba sunt plerique seta, et corpore oblongo, crasso tamen, ac pingui satis, eorum maxime, quos nemus *Farkaserdö* quotannis educat, et saginat. Perpetuo enim quercinis saltibus inerrant, atque aestivas iuxta, et hibernas haras isthic habent. Horum vagos greges, subulci, satyros diceres, ita feri sunt, ac silvestres, consecantur;⁵ neque, nisi a pabuli inopia cogantur, ad suilia depellunt: alias, ubi eos dies deficit, et tenebrae obruunt, ibi noctes agunt, excitatisque ignibus, irrequietum alias gregem, quasi stabularetur, intra globum, quem semel fecere continerent. Mox, ubi aurora iniit, glandem iterum deciduam, et multa saepe nive obrutam per silvarum avia grunnientes, sectari pergunt. Ergo et subant foris, pariuntque. Certe, pinguedine saepe ad stuporem ubere proficiunt. Subulcorum [p. 13.] interea genus istud, quia perpetuo silvas pererrat, silvescit adeo, ut humanitatem quandoque exuisse visum sit. Nullum iis facinus intentatum: furta, latrocinia, et cum licentiosius adhuc agerent, homicidia, lusus fuit. Ea propter non raro patibula, isto satyrorum genere onerari necessum erat. Iam quae est magistratuum severa providentia, cicurari eos videas, et, si non penitus redire ad frugem, saltem exorbitare cautius, rariusque. Interea vix pecudis alterius, maior est in Comitatu nostro, suillo isto, cum domi utilitas, tum procurati aliunde, proventus. Quod qui fiat, supersedemus explicare. Celebrata ideo *Pannoniae* haec ora abs *Romanis* fuit.

Rei pecuariae rationes:

porcos saginandi modus:

subulcorum facinora:

¹ corr. ex *amigdalae* ² fortasse *utrumque* ³ corr. ex *specu* ⁴ corr. ex *defficient* ⁵ corr. ex *non sectantur* (!)

*glandium
ubertas:*

Plinius^{a.)} certe, Historiae naturalis, et situum orbis scriptor consultissimus, scite glandium hunc proventum, meminit. *Inde inquit, glandifera Pannoniae, qua mitescentia alpium iuga per medium Illyricum a septemtrione ad meridiem versa, molli in dextra, ac laeva devexitate, considunt.* Proxima de Boiorum desertis, deque *Divi Claudii colonia Sabaria* item, et oppido *Scarabantia Iulia*, dixerat,ⁱ atque hinc exorsus glandifera Pannoniae commemorat. Quod vero, per medium Illyrici hos tractus deducat, facit hoc more veterum, qui latius producto Illyrico, Pannonias simul includebant. Haec siluisse famae fuisset dispendium. [p. 14.]

§. VII.

*Venatus,
et ferarum
genera:*

Venandi communis omnibus libertas est, quae quidem licentia quam sit per opportunissima saltuum lustra, foetificationi ferarum noxia, palam est; *cervos* sane iam fere delevit. Caprae frequentius occurrunt adhuc, omnium autem frequentissimi *lepores* eximia gustus gratia; nam qui ex ista regione *Sempronium*, *Viennamve* deferuntur, optime sapiunt. Sed iam et huius ferae, alioquin frequentissimae antea, parciore venatus esse incipit. *Vulpium* praeterea hospitium nescio an ulla regio aptior sit; maxime quod segnius hic capiuntur. In primis ingens copia luporum, in ea silva¹ inest, cui nomen dederunt. Sed ursos, quantumvis montosa sit regio, haud tolerat. Quin et apri rariores deiciunt. Saepe tamen domesticum pecus, gregibus errore segregatum, et silvescens, aprorum loco intercipitur. Caeteroquin facile est ad coniciendum, silvestrium avium genera ubere heic foetura provenire solere. *Phasianis* enim demtis, qui mitiori aere delectantur, attagines quidem rariores, perdices autem gallinagines, tetraones, et varia turdorum genera, magno proventu silvosis illis locis, nidificant. ad quam regionis in hoc quoque genere ubertatem, si cura accederet, brevi aves hae, in eam multitudinem invalescerent, quae non domesticis tantum mensis; sed et vicinorum etiam, ac *Viennensium* imprimis pretio parabili posset sufficere. Avium domesticarum praecipua incolis cura, quas non ad foetificandum modo alunt, sed cumprimis ad ponenda ova, quorum hic tan[p. 15.]tus proventus est, ut fidem superare posse videatur: *Viennam* certe plaustris devehuntur. Altilium ista copia, dicterio locum fecit, ut si facete velint exagitare Comitatus huius inquilinos, vicini, *bubalam*³ eorum volare dictitent: innuentes nimirum, altilibus, atque imprimis, columbis eos eximie, et plus, quam bubala⁴ oblectari. Sed horum dicacitati facile obviant nostri, quod recensuimus alio loco. *Piscationis* vero tanta est opportunitas, ut singulis fere viris nobilibus singulae paludes, vivaria praestent. Tota enim regio, referta piscinis

*altilia
silvestria,² et
domestica:*

*piscationis
opportunitas:*

^{a.)} Naturalis Historiae Lib. III. Cap. XXVIII. initio p. 180. Edit. HARDUINI Parisiensis,ⁱⁱ ubi in nota tertia, quae est *Pannoniae glandiferae* adscripta, haec legas:⁵ *apud HYGENUM Lib. de Limitibus constit. p. 206. legimus, silvis glandiferis in Pannonia⁶ vectigal constitutum,*ⁱⁱⁱ quod ita sane est, referturque census saginae porcorum, per glandifera silvarum inter fructuosissimos redditus heriles.

¹ corr. ex *salva* ² corr. ex *sylvestria* ³ malim *bubulam* ⁴ malim *bubula* ⁵ add. a nobis ⁶ pro *silvis glandiferis in Pannonia* PLINIUS 1741. p. 180. in *Pannonia sylvis glandiferis*

ⁱ Vide PLINIUS 1741. pp. 179–180.

ⁱⁱ Vide PLINIUS 1741. p. 180.

ⁱⁱⁱ Vide *ibidem* (sunt verba editoris Plinii).

est, non ubique arte, sed natura factis. His quoties *Rabus* exundat, proluti pisces recedentibus aquis, secluduntur; qui demum non tantum convalescunt ipsi, suppetente pabulo; sed etiam prolificant. Ea stagna, *Holt-Rabo*¹ nominant accolae, quod aquae, *Rabo* exundante, huc illapsae, emoriantur quasi, a profluente rescissae: tametsi omnino per subterraneos meatus participant, ex *Rabi* alveo; nisi coelum extra modum siccum sit, atque exaestuans. Hanc demum per lacunas, piscium capturam, fundorum heri sibi habent propriam, et, vel piscatoribus, iusto pretio collocant; vel per tributarias operas, ipsi instituunt. Neque tamen ideo piscium inopiam queruntur rustici. *Piscationis* genus insolens alibi, ista regione observavimus, quod hieme in paludibus, et profluente *Rabo*, a viris etiam nobilibus summa cum voluptate institui consuevit. Nempe ubi gelu concreverunt aquae, iis locis, ad fenestrarum modum glaciem pertundunt, quibus confertissimos subtus pisces innatare usu didicerunt. Istis postea foraminibus adcumbunt piscatores, tridentem, bidentemve [p. 16.] *Neptuni*² non absimilem, sed exiliorem mole, manu tenentes. Uncos habet retortis cuspidibus, ita factos, ut semel impacti, nisi lacerato piscis corpore evelli nequeant. Hungaris instrumentum illud, *Zigony* dicitur. Tunc ubi foramina subeunt pisces, quod aurae captandae gratia frequentes faciunt, piscatores tridentem, ictu vehementiori, in destinatum piscem subito didunt, eumque confossum, haerescensibus intime uncis, in glaciem protrahunt, abiiciuntque ut gelu duretur. Quod aestate etiam faciunt, sed nocte illuni³ et nubila. Nimirum navigio, quod *monoxylon* vocamus, conscenso, succensaque face, pisces alliciunt tanquam qui luminis sunt adpetentissimi, et immissis ad eundem modum, tridentibus confodiunt: qua de re^{b.)} alibi data opera. Ceterum *luciorum* maxima ubique est frequentia, licet nec *percarum* copiam desiderare possis. Adsunt etiam *cyprini*, *thymalli*, *siluri* reliqui, pretiosissimaeque *trutae* vernaerivorum saxatilium, quos montium convalles iucundo strepitu deiiciunt.

§. VIII.

Ea provinciae parte, qua *Austriae*, *Styriaeque* obiacet, multum sulphuris educitur. Locus alter in editis montibus est, quem *Borostyán* Hungari, Germani *Berstein* vocant; alter *Tacsensdorff*,⁴ Hungaris *Tárca*, de quo iam diximus. Hic alte cuniculos agunt operae, quales alibi metallis eruendis solent excavari. Lapidem inde, rudi saxo haud multum absimilem, ingenti copia eruuntur. Fodinis aediculae [p. 17.] adstructae sunt, partim liquando sulphuri, partim hospitii operariorum destinatae. Furnos hic videas compaginis vastissimae, in quibus perpetuus ignis fovetur. Solum †latere⁵ stratum est, divisum hinc, et illinc canalibus, per quos liquor sulphuris manat e lapidibus, ope ignis eductus. In his *catini* saxis sulphureis ad summum repleti, iustis interordiniis, disponuntur. Additur ignis perpetuus, ac luculentus, tanta vi, ut ferrum possit eliquare. Hoc itaque quidquid

*Fodinae
sulphureae:*

^{b.)} De re Rustica, Parte III. Cap. III.¹

¹ sic! ² corr. ex *Neptunum*; et recte *Neptuni* quidem scribitur in p. priore in custodis loco ³ corr. ex *illunii*

⁴ sic! ⁵ fortasse *lapide*, aut *latice*

¹ Partem operis „De re rustica” inscripti, ubi de hac piscationis modo agitur, Hungarice conversam vide in BÉL 1984. p. 369.

in mineris istis sulphuris est, excoquitur. Separato ita liquore, lapides in cumulum prope aediculam coacervantur, diuque sic sub dio prostant, dum vicissim aqua incocti viridissimum exhibeant vitriolum. Interim quoad lapides sub dio imbribus humectantur, vitriolo diffuunt. Sed elegantius postea est, quod coctione paratur. Operarii, ut plurimum *Germani* sunt, et *Boii*, parent tamen Comitibus *Batthyaniis*. Ista de natura, et opportunitatibus *Comitatus Castri-Ferrei*. [p. 18.]

MEMBRUM II. POLITICUM

de

Incolis, et Magistratibus Comitatus Castri-Ferrei.

S Y N O P S I S

<i>Quae Gentes oram hanc olim tenuerint</i>	§. I.	<i>movit: quo eventu? virtus bellica Ibani Güssingensis: et Henrici Günsiensis:</i>	§. IX.
<i>Nationes Comitatum incolentes, Hungari, Germani, Croatae</i>	§. II.	<i>Albertus domandos Güssingenses statuit: infelici successu: frustra de eis apud Ladislaum regem queritur: Ladislaus ab Ibano captus opem ab Alberto implorat: bellum inauspicatum contra Güssingenses Albertus movit</i>	§. X.
<i>Mores, occupatio, victus, et amictus incolarum</i>	§. III.	<i>Belli inter Ibanum et Albertum redintegrati causae</i>	§. XI.
<i>Magistratus provinciae</i>	§. IV.	<i>Regis Andreae Veneti bellum Austriacum: pace cohibitum: Ibanus iterum a rege deficit</i>	§. XII.
<i>Praecipuae Comitatus huius familiae:ⁱ Comites Güssingenses</i>	§. V.	<i>Comites Güssingenses ad Albertum deficiunt: Iohannes et Henricus Strigonium occupant: duo fratres in eligendi Ottonis consilia incumbunt: Sacra Corona Német-Ujvarum</i>	
<i>Prima Güssingensium belli tirocinia</i>	§. VI.		
<i>Güssinga, Coenobium Ordinis S. Benedicti occupatur ab Andrea II.: patris culpa a filio compensatur.</i>	§. VII.		
<i>Quomodo Comites Güssingenses, in arcis Német-Ujvár possessionem venerint?</i>	§. VIII.		
<i>Stephanus rex contra Ottocarum bellum</i>			

ⁱ *Reliqua pars synopsis originalis ita se habet: „Eszterháziórum: Batthyány: Nádasdiórum: Erdödy: Kéry: Dráskóvics: Szécsényi: Czapáry: Sigray: Niczky: Ostffy: aliique. §. V. Qui rebus, ex tam claris familiis, iam praesint, atque olim praefuerint. §. VI.” Quae autem argumento membri politici minime congruunt. Belius enim, uti apparet, membrum hoc novis partibus locupletavit, numero paragraphorum 46 novis aucto; hos vero novos paragraphos notis marginalibus haud instruxit, quam ob rem certe nec synopsis priorem transformavit. Ne igitur paragraphi illi 46 notis marginalibus carerent, notae illae a nobis sunt creatae; ex quibus hanc novam synopsis partem, quae nunc sequitur, concinnavimus. Vide etiam notam nostram i. in p. 279.*